

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Хрестоматія

9 клас

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
ПРИДНІСТРОВСЬКОЇ МОЛДАВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
Державний освітній заклад додаткової професійної освіти
«Інститут розвитку освіти і підвищення кваліфікації»

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

9 клас

*Хрестоматія
для організацій загальної освіти
з російською мовою навчання*

Тирасполь
2026

ББК 83.3(4Укр)я721
У450

Рекомендовано
Міністерством освіти Придністровської Молдавської Республіки
(Рішення Колегії Міністерства освіти Придністровської Молдавської Республіки
від 28 квітня 2026 р., наказ № 375 від 30 квітня 2026 року)

Укладачі:

Т. Г. Черненко, головний методист кафедри загальноосвітніх дисциплін і додаткової освіти ДОЗ ДПО «ІРОіПК»;

І. О. Бронич, вчитель української мови та літератури вищої кваліфікаційної категорії ДОЗ «Республіканський український теоретичний ліцей-комплекс».

Українська література. 9 клас : хрестоматія для організацій загальної освіти з російською мовою навчання / укладачі Черненко Т. Г., І. О. Бронич. – Тирасполь : ІРОіПК, 2026. – 174 с.: іл.

Хрестоматія містить тексти творів усної народної творчості, української літератури, а також літератури рідного краю, біографії поетів і письменників. Матеріали систематизовано відповідно до навчальної програми.

Видання забезпечує учням можливість самостійно опановувати твори, знайомитися з культурною спадщиною України та Придністров'я, розвивати навички читання й аналізу тексту. Воно допомагає простежити зв'язок літератури з історією, традиціями та сучасністю, сприяє вихованню патріотизму та любові до рідного краю.

Хрестоматія адресована вчителям офіційної (української) мови та літератури, а також учням 9 класів.

ББК 83.3(4Укр)я721

© Т. Г. Черненко, І. О. Бронич,
уклад., 2026.
© ІРОіПК, 2026

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Місяць на небі, зіроньки сяють

Місяць на небі, зіроньки сяють.
Тихо по морю човен пливе.
В човні дівчина пісню співає,
А козак чує, серденько мре.

Пісня та мила, пісня та люба —
Все про кохання, все про любов,
Як ми любились та й розійшлися.
Тепер зійшлися навіки знов.

Ой очі, очі, очі дівочі.
Темні, як нічка, ясні, як день.
Ви ж мені, очі, вік вкоротили.
Де ж ви навчилися зводить людей?

Цвіте терен, цвіте терен

Цвіте терен, цвіте терен,
А цвіт опадає опадає.
Хто в любові не знається,
Той горя не знає

А я молода дівчина,
Та й горя зазнала,
Вечероньки не доїла,
Нічки не доспала.

Візьму в руки кріселечко,
Сяду край віконця.
Іще очі не дрімали,
А вже сходить сонце,

Хоч дрімайте, не дрімайте —
Не будете спати.

Десь поїхав мій миленький
Іншої шукати.

Сонце низенько

Сонце низенько, вечір близенько —
Вийди до мене, моє серденько!

Ой вийди, вийди, та не барися,
Моє серденько, розвеселиться.

Ой вийди, вийди, серденько Галю,
Серденько, рибонько, дорогий кришталю!

Ой вийди, вийди, не бійсь морозу, —
Я твої ніженьки в шапочку вложу!

Через річеньку, через биструю
Подай рученьку, подай другу!

Ой біда, біда, який я вдався, —
Брів через річеньку, та не вмивався.

Ой завернуся та умиюся,
На свою милую хоч подивлюся.

«Ой не вертайся та не вмивайся,
Тиж мені, серденько, й так сподобався.

Ой там криниця під перелазом —
Вмиємось, серденько, обоє разом.

Моя хустина шовками шита,
Утремось, серденько, хоч буду бита.

Битиме мати, знатиму, за що:
За тебе серденько, не за ледащо!»

Ой летіла стріла

Ой летіла стріла
З-за синього моря.
Ой де ж вона впала?
— На вдовинім полі.
Кого ж вона вбила?
— Вдовиного сина.
Немає нікого
Плакати по ньому.
Летять три зозуленьки,
І всі три рябенькі:
Одна прилетіла,
В головоньках сіла;
Друга прилетіла.
Край серденька сіла;
Третя прилетіла
Та в ніженьках сіла.
Що в головках сіла —
То матінка рідна;
Сіла край серденька —
То його миленька;
А в ніженьках сіла —
То його сестриця.
Де матінка плаче.
Там Дунай розлився;
Де плаче сестриця,
Там слізок криниця;
Де плаче миленька —
Там земля сухенька.
Ой матінка плаче.
Поки жити буде;
А сестриця плаче.
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить.
В суботу сваталась,
В неділю вінчалась,
А у понеділок
Нагайка шуміла
Коло її тіла.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

(1722–1794)

Григорій Савич Сковорода – видатний український філософ, поет, педагог і музикант, який залишив глибокий слід у культурній спадщині українського народу.

Народився 3 грудня 1722 року в селі Чорнухи на Полтавщині в козацькій родині. З раннього віку виявляв інтерес до навчання та музики. Навчався в Києво-Могилянській академії, де здобув ґрунтовні знання з філософії, богослов'я та мов.

У 1745–1750 роках подорожував Європою, зокрема відвідав Угорщину, де ознайомився з європейськими культурними та філософськими течіями. Після повернення викладав поетику в Переяславському колегіумі, а згодом – етику та грецьку мову в Харківському колегіумі. Його нетрадиційні методи навчання та вільнодумство часто викликали суперечки з церковною владою.

Сковорода прагнув досягти гармонії між внутрішнім світом людини та навколишнім середовищем. Він проповідував ідею «сродної праці» – заняття, яке відповідає природним нахилам людини та приносить їй задоволення. Його твори, зокрема «Сад божественних пісень» та «Байки харківські», відзначаються глибоким символізмом і моральними настановами.

Останні роки життя Сковорода провів як мандрівний філософ, відмовившись від постійного місця проживання та матеріальних благ. Він помер 9 листопада 1794 року в селі Іванівка на Харківщині. На його могилі викарбувано слова: «Світ ловив мене, та не спіймав», що символізує його прагнення до духовної свободи та незалежності.

Григорій Сковорода залишається знаковою постаттю в українській культурі, його ідеї та твори продовжують надихати й сьогодні.

Всякому місту – звичай і права

Всякому місту — звичай і права,
Всяка тримає свій ум голова;
Всякому серцю — любов і тепло,
Всякеє горло свій смак віднайшло.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий,
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший гендлює, візьми перевір!
Я ж у полоні нав'язливих дум:

Лише одне непокоїть мій ум.

Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят.
Ті на ловецтво готують собак,
В сих дім, як вулик, гуде від гуляк.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова,
Тих непокоїть Венерин амур,
Всякому голову крутить свій дур.
В мене ж турботи тільки одні,
Як з ясним розумом вмерти мені.

Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар,-
Все пожере, як соломі пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь...

Бджола та шершень

— Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто і шкодять, приносячи замість нагороди смерть; однак не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Видно, що ви без пуття закохані в мед.

— Ти поважний дурень, пане раднику,— відповіла Бджола.— Мед любить їсти й ведмідь, а Шершень теж не проти того. І ми могли б по-зłodійському добувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише їсти любили. Але нам незрівнянно більша радість збирати мед, аніж його споживати. До сього ми народжені і будемо такі, доки не помремо. А без сього жити, навіть купаючись у меду, для нас найлютіша мука.

Сила:

Шершень — се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого і народжені на те тільки, щоб їсти, пити і таке інше. А бджола — се символ мудрої людини, яка у природженому ділі трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть: нащо сей, до прикладу, студент учився, а нічого не має? Нащо, мовляв, учитися, коли не матимете достатку?.. Кажуть се незважаючи на слова Сіраха: «Веселість

серця — життя для людини» — і не тямлять, що природжене діло є для неї найсолодша втіха. Погляньте на життя блаженної натури і навчіться. Спитайте вашого хорта, коли він веселіший? — Тоді,— відповість вам,— коли полюю зайця.— Коли заєць смачніший? — Тоді,— відповість мисливець, — коли добре за ним полюю.

Погляньте на кота, що сидить перед вами, коли він куражніший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нори, хоча, зловивши, й не їсть миші. Замкни в достатку бджолу, чи не помре з туги, в той час, коли можна їй літати по квітоносних луках? Що гірше, ніж купатися в достатку і смертельно каратися без природженого діла? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а хворіють думки, позбавляючись природженого діла. І немає більшої радості, аніж жити за покликанням. Солодка тут праця тілесна, терпіння тіла і сама смерть його тоді, бо душа, володарка людини, втішається природженим ділом. Або так жити, або мусиш умерти. Старий Катон чим мудрий і щасливий? Не недостатком, не чином тим, що йде за натурою, як видно з Ціцеронової книжечки «Про старість»...

Але ж розкусити треба, що то значить – жити за натурою. Про се сказав древній Епікур таке: «Подяка блаженній натурі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним».

Афоризми

Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним.

Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.

Хіба розумно чинить той, хто, починаючи довгий шлях, в ході не дотримує міри?

Не все те отрута, що неприємне на смак.

Добрий розум робить легким будь-який спосіб життя.

Бери вершину і матимеш середину.

З усіх утрат втрата часу найтяжча.

Більше думай і тоді вирішуй.

У тих, хто душею низький, найкраще з написаного і сказаного стає найгіршим.

Немає нічого небезпечнішого за підступного ворога, але немає нічого отруйнішого від удаваного друга.

Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе криницю для тої води, яка зростить і твою оселю, і сусідську.

Не за обличчя судить, а за серце.

ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

ІВАН ПЕТРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(1769–1838)

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 року в Полтаві, у сім'ї козацько-старшинського походження. Його дитинство пройшло серед мальовничої природи, яка надихала майбутнього письменника на створення унікальних образів. Уже змалку Іван вирізнявся спостережливістю та жвавим інтересом до мови й народної творчості.

Свою освіту він здобував у Полтавській духовній семінарії (1780–1789), де вперше глибоко занурився у світ книжок і познайомився з античною літературою, яка пізніше вплинула на його творчість. У юності Котляревський працював домашнім учителем, і саме в селянських родинх він відкрив для себе багатство українського фольклору, прислів'їв та пісень, що стали джерелом його натхнення.

Його військова служба (1796–1808) теж позначилася на творчості. Брав участь у російсько-турецькій війні, але навіть на фронті не втрачав інтересу до літератури. Після повернення додому Іван Котляревський активно включився у громадське та культурне життя Полтави.

У 1798 році світ побачив його головний шедевр — «Енеїда», переробка античного твору Вергілія, де герої перетворилися на українських козаків, а події наповнилися народним гумором, жартами й гострою сатирою. Це була перша пам'ятка нової української літератури, написана живою розмовною мовою.

Іван Котляревський також відомий як драматург. Його п'єси «**Наталка Полтавка**» та «**Москаль-чарівник**» стали основою для українського театру. Вони досі залишаються улюбленими творами багатьох поколінь, адже яскраво змальовують побут і характери простих людей.

Помер Іван Котляревський 10 листопада 1838 року в рідній Полтаві. Його творчість стала не лише літературним проривом, а й культурним явищем, що відкрило нову сторінку в історії української літератури.

Запам'ятайте!

1798 р. – початок нової української літератури («Енеїда» І. Котляревського).

І.П. Котляревський – основоположник нової української літератури.

Енеїда

«Енеїда» Івана Котляревського — це перший твір нової української літератури, написаний живою народною мовою.

«Енеїда» має незвичний жанр – це **бурлескно-травестійна поема**.

Травестія (від франц. «перевдягати») – вид гумористичної поезії, близької до пародії, що є гумористичною чи сатиричною переробкою (перевдяганням) відомого твору із серйозного в жартівливий.

Бурлеск (від італ. «жарт») – жанр гумористичної поезії, в якій комізм досягається змалюванням у зниженому, пародійному тоні (вульгарно, грубою мовою) тем і образів, що про них прийнято говорити поважно, або, навпаки, тим, що про звичайні буденні речі говориться високим стилем, піднесено.

Поема – ліро-епічний віршований твір, у якому змальовані значні події і яскраві характери.

(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША

1 Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гирия, ланців,
П'ятами з Трої наживав.

Він, швидко поробивши човни,
На синє море поспускав,
Троянців насажавши повні,
І куди очі почухрав. (...)

Побачивши це, Юнона, яка сина Венери «Енея любила – страх», побігла до бога вітрів Еола, щоб той здійняв бурю на морі й потопив троянців. За це вона обіцяла йому «дівку чорноброву», Еол розпустив свої вітри й здійняв шалену бурю. Еней пообіцяв Нептунові «півкопи грошей», щоб той утихомирив вітри. Коли буря стихла, троянці взялися готувати галушки, куліш й інші страви, бо

любили добре поїсти, випити й поспати. Схвильована за свого сина, Венера йде до Зевса, який «тоді кружав сивуху і оселедцем заїдав». Зевс сказав, що доля Енея вже вирішена: він поїде до Риму, «збудує сильне царство», «на паницину весь світ погонить» і «всім їм буде ватажок». Енеєве військо довго пливло морем і нарешті пристало до берега, де було місто Карфаген. А правила в ньому Дідона. Цариця закохалася в Енея, щодня влаштовувала бенкети, вечорниці, ігрища, робила все, щоб парубок аж на два роки забув про свою мету, про Рим. Зевс, випадково глянувши з олімпа на землю, побачив, як гуляють троянці, розлютився і послав Меркурія, щоб він нагадав Енеєві про його призначення. Еней уночі втік від дідони, а вона з горя спалила себе.

ЧАСТИНА ДРУГА

після тривалого плавання по синьому морю троянці пристали до сицилійської землі, тут правив цар Ацест. Троянців прийняли гостинно. Еней вирішив улаштувати поминки по своєму батькові Анхізу. Поки їли, пили й гуляли, улаштовували кулачні бої й ігрища, Юнона послала свою служницю на землю, і та підмовила жінок спалити човни, щоб досадити п'яним чоловікам. Почалася велика пожежа. Розлючений Еней почав лаяти богів і просити в них дощу. Дощ пішов, і не всі човни згоріли. уві сні Еней побачив батька. Анхіз сказав, що все буде гаразд, але він має навідатися до нього в пекло.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

(...)

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на инчий світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні зізд,
Там тільки тумани великі,
Там чутні жалобнії крики,
Там мука грішним не мала.
Еней з Сивиллою гляділи,
Якії муки тут терпіли,
Якая кара всім була.

Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли.
Хто, як, за віщо заслужив.

Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати.,
Яких було багацько див!

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Огненним пруттям оддирали
Кругом на спину і живіт,
Себе що сами убивали,
Яким остив наш білий світ.
Гарячим дьогтем заливали,
Ножами під боки штрикали,
Щоб не хапались умирать.
Робили рознії їм муки,
Товкли у мужчирях їм руки,
Не важились щоб убивать.

Багатим та скупим вливали
Розтопленеє срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород;
Які ж ізроду не женились,
Та по чужим куткам живились,
Такі повішані на крюк,
Зачеплені за тее тіло,
На світі що грішило сміло
І не боялося сих мук.

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслужі, як котам.
Тут всякії були цехмистри,

І ратмани, і бургомистри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.
(...)

Гай! гай! та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш;
Сиділи там скучні піїти,
Писарчуки поганих вірш,
Великії терпіли муки,
їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпить його хрін!

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужее оддавав в печать;
Без сорома, без бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.
(...)

А далі вперлися в будинки
Підземного сього царя,
Ні гич, ні гариля пилинки,
Було все чисто, як зоря;
Цвяховані були там стіни
І вікна всі з морської піни;
Шумиха, оливо, свинець,
Блищали міді там і криці,
Всі убрані були світлиці;
По правді, панський був дворець.

Еней з ягою розглядали
Всі дива там, які були,

Роти свої пороззявляли
І очі на лоби п'яли;
Проміж собою все зглядались —
Всьому дивились, осміхались,
Еней то цмокав, то свистав.
От тут-то душі ликовали,
Що праведно в миру живали,
Еней і сих тут навіщав.
(...)

Велике тут було роздолля
Тому, хто праведно живе,
Так, як велике безголов'я
Тому, хто грішну жизнь веде;
Хто мав к чому яку охоту,
Тут утішався тим до поту;
Тут чистий був розгартіаш:
Лежи, спи, їж, пий, веселися,
Кричи, мовчи, співай, крутись;
Рубайсь — так і дадуть палаш.

Не чванились, не величались,
Ніхто не знав тут мудровать,
Крий боже, щоб ні догадались
Брат з брата в чім покепковать;
Ні сердилися, ні гнівилися,
Ні лаялися і не билися,
А всі жили тут люб'язно;
Тут всякий гласно женихався.
Ревливих ябед не боявся,
Було вобщє все за одно.

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодних як святках;
Коли кому що захотілось,
То тут як з неба і вродилось,
От так-то добрі тут жили.
Еней, се зрівши, дивовався
І тут яги своєї спитався,
Які се праведні були.

«Не думай, щоб були чиновні, —
Сивилла сей дала одвіт, —
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт;
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В карамзинах або сап'янах;
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не рицарі, не розбишаки;
Не ті се, що кричать: «І паки»,
Не ті, що в золотих шапках.

Се бідні нищі навіжені
Що дурнями зчисляли їх
Старці хромі сліпорождені
З яких був людський глум і сміх
Се що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах,
Се ті, що Біг дасть получали,
Се ті, яких випроважали
В потилюцю і по плечах.

Се вдови бідні, безпомощні,
Яким приюту не було;
Се діви чесні, непорочні
Яким спідниці не дуло;
Се що без родичів остались...
І сиротами називались,
А послі вбгались і в оклад;
Се що проценту не лупили,
Що людям помагать любили,
Хто чим багат, то тим і рад.

Тут также старшина правдива,
Бувають всякії пани;
Но тільки трохи сього дива,
Не квапляться на се вони!
Бувають військові, значкові,
І сотники, і бунчукові,
Які правдиву жизнь вели;
Тут люде всякого завіту,

По білому єсть кілька світу,
Которі праведно жили».
(...)

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Троянці відпливли від Кумської землі. спочатку на морі було тихо, потім розгулялася буря. Коли ж вона стихла, виявилося, що мандрівники потрапили на острів до цариці Цирцеї, яка перетворювала людей на тварин. Троянці проспівали молебень Еолу, і той вітрами відвернув їх від біди. Нарешті вони припливли до берегів Тібру, на латинську землю. Правив там скупий цар латин, який мав дружину Амату й дочку Лавінію. Вродлива дівчина мала багатьох залицяльників, але і їй, і матері найбільше був до вподоби Турн – цар рутульців (італійців). Еней наказав троянцям учити латину, а сам пішов знайомитися з Латином, взявши багато подарунків. Цареві це сподобалося, тож він уже бачив Енея своїм зятем. Однак Юнона не могла спокійно дивитися на безжурне життя Енея й вирішила всіх посварити. Під час полювання собаки троянців розірвали цуцика няньки Амати; Турнові наснилося, що Лавися його зрадила, і почалися сварки. Турн оголосив війну Енеєві, і з ним у змову вступила Амата, яка не хотіла віддавати дочку за троянця.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Еней роздумує, як перемогти Турна, тим більше, що олімпійські боги не поспішали допомагати. Його зморує сон, і вві сні якийсь старий дід дає Енеєві пораду – побратися з аркадянами, які були ворогами латинців. Еней приносить жертву богам і їде до Евандра. Той погоджується допомогти й відправляє з військом свого сина Палланта. Венера просить Вулкана-ковалю зробити її синові міцну зброю. Юнона через свою служницю попереджає Турна про можливий напад Енея і радить ударити першим. Той штурмує троянську фортецю, але взяти її не може. Тоді він спалює троянський флот. Венера скаржиться Цибеллі (матері богів), а та – Зевсу. Верховний бог перетворює кораблі троянців на сирен, і рутульці зі страху тікають. Знову тихо. На варті стоять Них і Евріал – молоді воїни.

Троянці із-за стін дивились,
Пан Турн як з військом тягу дав;
Перевертням морським чудились,
На добре всяк те толковав.
Но Турнові не довіряли;
Троянці правило се знали:
В війні з врагами не плошай;
Хто утіка — не все женися;
Хто мов і трусить — стережися;

Скиксуєш раз — тогді прощай!

Для ночі вдвоє калавури
На всіх поставили баштах,
Лихтарні вішали на шнури,
Ходили рунди по валах.
В обозі Турна тихо стало,
І тільки-тільки що блищало
Од слабих, блідних огоньків.
Враги троянські почивали,
Од трусів вилазки не ждали;
Оставмо ж сих хропти соньків.

У главной башти на сторожі
Стояли Евріал і Низ;
Хоть молоді були, та гожі
І кріпкі, храбрі, як харциз.
В них кров текла хоть не троянська,
Якась чужая — бусурманська,
Та в службі вірні козаки.
Для бою їх спіткав прасунок.
Пішли к Енею на вербунок;
Були ж обидва земляки.

«А що, як викравшись помалу,
Забратися в рутульський стан—
Шептав Низ в ухо Евріалу. —
То каші наварили б там;
Тепер вони сплять з перепою,
Не дригне ні один ногою,
Хоть всім їм горла переріж.
Я думаю туди пуститься,
Перед Енеєм заслужиться
І сотню посадить на ніж».

«Як? Сам? Мене оставиш? —
Спитався Низа Евріал. —
Ні! Перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобой.

Мій батько був сердюк опрічний,
Мовляв (нехай покой му вічний);
Умри на полі як герой».

«Пожди і пальцем в лоб торкнися, —
Товарищеві Низ сказав, —
Не все вперед — назад дивися,
Ти з лицарства глузд потеряв.
У тебе мати єсть старая,
Без сил і в бідности слабая,
То і повинен жить для неї,
Одна оставшись без приюту,
Яку потерпить муку люту,
Таскавшись між чужих людей!

От я, так чисто сиротина,
Росту, як при шляху горох;
Без нені, без отця дитина,
Еней — отець, а неня — бог.
Іду хоть за чужу отчизну,
Не жаль нікому, хоть ізслизну,
А пам'ять вічну заслужу.
Тебе ж до жизни рідна в'яже,
Уб'ють тебе, вона в гріб ляже;
Живи для неї, я прошу».

«Розумно, Низ, ти розсуждаєш,
А о повинности мовчиш,
Которую сам добре знаєш,
Мені ж зовсім другу твердиш.
Де общєє добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять;
Як ми Енею присягали,
Для його служби жизнь оддали,
Тепер не вільна в жизни мать».

«Іноси!» — Низ сказав, обнявшись
Со Евріалом-земляком,
І, за руки любенько взявшись,
До ратуші пішли тишком.
Іул сидів тут з старшиною,

Змовлялись, завтра як до бою
Достанеться їм приступать.
Як ось ввійшли два парубійки,
У брам змінившись од стійки,
І Низ громаді став казати:

«Був на часах я з Евріалом,
Ми пильновали супостат,
Вони тепер всі сплять повалом,
Уже огні їх не горять.
Дорожку знаю я окромну,
В нічну добу, в годину сонну,
Прокрастись можна поуз стан
І донести пану Енею,
Як Турн злий з челяддю своєю
На нас налазить, мов шайтан.

Коли зволяєтесь — веліте
Нам з Евріалом попитать,
Чкурнем і поки сонце зійде,
Енея мусим повідать".
«Яка ж одвага в смутне врем'я!
Так не пропало наше плем'я?" —
Троянці всі тут заревли;
Одважних стали обнімать,
Їм дякувати і ціловати,
І красовулю піднесли.
(...)

Сей Евріал був молоденький,
Так годів з дев'ятнадцять мав,
Де усу будь, пушок м'якенький
Біленьку шкуру пробивав;
Та був одвага і завзятий,
Силач, козак лицарковатий,
Но пред Іулом прослезивсь.
Бо з матір'ю він розставався,
Ішов на смерть і не прощався;
Козак природі покоровсь.

«Іул Енейович, не дайте
Паньматці вмерти од нужди,

Їй будьте сином, помагайте
І заступайте від вражди,
Од бід, напраснини, нападку;
Ви сами мали паніматку,
То в серці маєте і жаль;
Я вам старую поручаю,
За вас охотно умираю», —
Так мовив чулий Евріал.

«Не бійся, добрий Евріале, —
Іул йому сей дав одвіт, —
Ти служиш нам не за пропале,
На смерть несеш за нас живіт.
Твоїм будь братом не стижуся
І неню заступать кленуся,
Тебе собою заплачу:
Пайок, одежу і кватиру,
Пшона, муки, яєць і сиру
По смерть в довольстві назначу».

І так, одважна наша пара
Пустилася в рутульський стан.
На те і місяць вкрила хмара,
І поле вкрив густий туман.
Було се саме опівночі;
Рутульці спали скільки мочі,
Сивуха сну їм піддала;
Роздігшися, порозкладались,
В безпечности не сподівались
Ні од кого ніяка зла.

І часовії, на мушкетах
Поклавшись, спали на заказ;
Хропли всі п'яні на пікетах,
Тут їх застав послідній час!
Передню побивши стражу,
Полізли в стан варити кашу;
Низ тут товаришу сказав:
«Приляж к землі ти для підслуху,
А я задам рутульцям духу,
Гляди, щоб нас хто не спіткав».
(...)

А послі Ремових він воїв
По одному всіх подушив;
І блюдолизів, ложкомоїв
Впрах, вдребезги перемізжив.
Намацавши ж самого Рема,
Потиснув, мов Хому Я рема,
Що й очі вискочили преч;
Вхвативсь за бороду кудлату
І злому Трої супостату
Макітру одділив од плеч.

Вблизі тут був намет Серрана,
На сього Низ і наскакав;
Він тільки що роздігсь з каптана
І смачно по вечері спав.
Низ шаблею мазнув по пупу,
Зад з головою сплющив вкупу,
Що із Серрана вийшов рак;
Бо голова між ніг вплелася,
А задня вгору піднялася;
Умер фігурно неборак!

І Евріал, як Низ возився,
То не гулявши простояв;
Він также к сонним докосився,
Врагів на той світ одправляв.
Колов і різав без розбору,
І як ніхто не мав з ним спору,
То поравсь, мов в кошарі вовк;
І виборних, і підпомощних,
І простих, і старших вельможних,
Хто ні попавсь, того і товк.
(...)

Як вовк овець смиренних душить,
Коли в кошару завіта,
Курчатам тхір головки сушить,
Без крику мізок висмокта.
Як, добре врем'я угодивши
І сіркою хлів накуривши,
Без крику крадуть слимаки

Гусей, курей, качок, індиків
У гевалів і амаликів,
Що роблять часто і дяки.

Так наші смілиї вояки
Тут мовча проливали кров;
Од ней краснілися, мов раки,
За честь і к князю за любов.
Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там груди сильніша од гармат,
Там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
Там лицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат.

Так порався Низ з Евріалом,
Дали рутульцям накарпас;
Земля взялась од крові калом,
Поляк піднявся б по с а м п а с.
Но наші по крові бродили,
Мов на торгу музик водили,
І убирались на простор:
Щоб швидче поспішить к Енею
Похвастать храбростю своєю
І Турнів розказать задор.

Уже із лагерьа щасливо
Убрались наші смільчаки;
Раділо серце не трусливо,
Жвяхтіли мокрі личаки,
Із хмари місяць показався,
І од землі туман піднявся,
Все віщовало добрий путь.
Як ось Волсент гульк із долини
З полком латинської дружини.
Біда! Як нашим увильнуть?

Дали якраз до лісу тягу,
Бістріше бігли од хортів;
Спасались бідні на одвагу
Від супостатів, ворогів.
Так пара горличок невинних

Летять спастись в лісах обширних
Од злого кібчика когтей.
На зло, назначено судьбою,
Слідитиме скрізь за тобою,
Не утечеш за сто морей.

Латинці до лісу слідили
Одважних наших розбишак
І часовими окружили,
Що з лісу не шмигнеш ніяк;
А часть, розсипавшись по лісу,
Піймали одного зарізу,
То Евріала-молодця.
Тогді Низ на вербу збирався,
Як Евріал врагам попався,
Мов між вовків плоха вівця.

Низ — глядь, і бачить Евріала,
Що тішаться ним вороги;
Важка печаль на серце пала,
Кричить к Зевесу: «Помоги!»
Коп'є булатне направляє,
В латинців просто посилає,
Сульмону серце пробива;
Як сніп, на землю повалився,
Не вспів і охнути, а скривився,
В останній раз Сульмон зіва.

Вслід за коп'єм стрілу пускає
І просто Тагові в висок;
Душа із тіла вилітає,
На жовтий пада труп пісок.
Волсент утратив воїв пару,
Кленеть невидимую кару
І в ярости, як віл, реве:
«За кров Сульмонову і Тага
Умреш, проклята упиряга,
За ними вслід пошлю тебе».

І замахнувсь на Евріала,
Щоб знять головку палашем;
Тут храбрість Низова пропала,

І серце стало кулішем.
Біжить, летить, кричить щосили:
«Пеккатум робиш, фратер милий,
Невинному морс задаєш:
Я стультус, лятро, розбишака,
Неквіссімус і гайдамака;
Постій! невинную кров ллєш».

Но замахнувшись, не вдержався, —
Волсент головку одчесав;
Головка, мов кавун качався,
Язик невнятно белькотав.
Уста коральні посиніли,
Рум'яні щоки поблідніли,
І білий цвіт в лиці пожовк;
Закрилися і ясні очі,
Покрилися тьмою вічної ночі,
Навіки милий глас умовк.

Уздрівши Низ труп Евріала,
Од ярости осатанів;
Всіх злостей випустивши жала,
К Волсенту просто полетів,
Як блискавка проходить тучу,
Він так пробіг врагів між кучу
І до Волсента докосивсь:
Схватив його за чуб рукою,
Меч в серце засадив другою,
Волсент і духу тут пустивсь.

Як іскра, порох запаливши,
Сама з ним вкупі пропада;
Так Низ, Волсентія убивши,
І сам лишився живота;
Бо всі на його і напали,
На смерть звертіли і зім'яли
І голову зняли з плечей.
Так кончили жизнь козарлюги,
Зробивши славнії услуги
На вічність пам'яти своєї. (...)

Свого ж держася уговору,

Троянці в кріпости сидять,
Забилися, мов миші в нору,
Лукаву кішку як уздрять.
Но дати отпор були готові
І до останньої каплі крові
Свою свободу боронить
І нову Трою захищати,
Рутульцям перегону дати
І Турна лютість осрамить.

На перву рутулян попитку
Троянці так дали в одвіт,
Що Турн собі розчухав литку,
Од стиду скорчило живіт.
Звелів з досади, гніву, злости,
На глум підняти мертві кости,
На щогли голови наткнуть
Нещасних Низа з Евріалом
Перед самим троянським валом,
Щоб сим врагів своїх кольнуть.

Троянці зараз одгадали,
Чий то голови стримлять;
Од жалю сльози попускали,
Таких лишившись паруб'ят.
Об мертвих вість скрізь пронеслася,
Вся рать троянська потряслася,
І душі смутку продались.
Як мати вість таку почула,
То тільки вічно не заснула,
Бо зуби у неї стялись.
(...)

Боги на Олімпі почали сваритися, Зевс розгнівався й суворо заборонив їм утручатися в справи людей. Еней через видіння довідується про те, що сталося в його стані, і йде в наступ. Мужньо б'ється й Паллант, але більш досвідчений Турн убиває його й відправляє в рутульський стан. Троянці насідають, от-от і Турн поляже. Юнона хитрістю й любов'ю домоглася від Зевса, щоб той зберіг життя турнові. Еней пропонує рутульцям помиритися й зробити поєдинок лише між ватвжками. Латинці погодилися. Почався поєдинок Енея і Турна. Юнона знову втрутилася і почала допомагати цареві рутульців. Зевс сказав їй, що все одно Еней стане безсмертним, буде на Олімпі, тому хай не старається. Еней перемагає Турна, залишеного без допомоги богів, хоче його

помилувати, але, побачивши на ньому Паллантову ладунку, убиває, щоб помститися за смерть юного лицаря.

Еней — один з героїв античного міфу про Трою. Син Анхіза, царя міста Дардана в Малій Азії, і богині Венери.

Троя (або Іліон) — стародавнє місто-держава в Малій Азії, в районі протоки Дарданелли.

Юнона — в римській (Гера — в грецькій) міфології — дружина Юпітера (Зевса), покровителька жінок, покровителька шлюбів. Під час Троянської війни була на боці греків і переслідувала троянців, залишилася їхнім ворогом і після падіння Трої.

Венера — в римській (Афродіта — в грецькій) міфології богиня краси і кохання, дочка Зевса.

Парис — один з синів троянського царя Пріама, дядько Енея з боку батька, призвідець пагубної для його батьківщини війни з греками.

Геба — дочка Юнони і Зевса, під час бенкетів підносила олімпійцям напитки богів — нектар і амброзію.

Зевес — у грецькій міфології (у римській — Юпітер) бог грому і блискавки, найстарший між небожителями.

Дідона — за античними легендами, фінікійська царівна, яка заснувала місто-державу Карфаген на африканському узбережжі Середземного моря.

Олімп — гора в північній Греції, на якій, згідно з міфологією, живуть боги.

Ацест — легендарний цар Сицилії, родом з Трої.

Плутон — бог підземного царства, земних надр.

Сивілла — у стародавніх греків і римлян — ім'я жінок-пророчиць. Вони були жрицями при храмах бога-провидця Аполлона.

Наталка Полтавка

Українська опера на дві дії
(Скорочено)

Дійові особи:

Возний Тетерваковський*.

Горпина Терпилиха — удова.

Наталка — її донька.

Петро — коханий Наталки.

Микола — далекий родич Терпилихи.

Макогоненко — виборний села.

**Возний* – чиновник у повітових судах в Україні наприкінці XVIII на початку XIX ст.

ДІЯ ПЕРША Картина перша

I

Село над рікою Ворсклою. Упродовж сцени вулиця, що веде до річки; тут, між хатами, і Терпилишина хата.

Наталка (*виходить з хати з відрами на коромислі; дійшовши до річки, ставить відра на березі, ходить задумавшись, потім співає*):

Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться.

О, як болить моє серце, а сльози не ллються!..

Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу,

Тільки тоді і полегша, як нишком поплачу. /.../

Що на полі, на пісочку, без роси на сонці?

Тяжко жити без милого і в своїй сторонці!

Де ти, милий чорнобривий? Де ти? Озовися!..

Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися!..

Полетіла б я до тебе, та крилець не маю,

Щоб побачив, як без тебе з горя висихаю...

До кого ж я пригорнуся, і хто приголубить,

Коли тепер нема того, який мене любить...

Петре, Петре.. Де ти тепер? Може, де скитаєшся у нужді і горі і проклинаєш свою долю, проклинаєш Наталку, що через неї утеряв пристанище, а може... (плаче) може, й забув, що я живу на світі!.. Ти був бідний, любив мене, і зате потерпів і мусив мене оставити; я тебе любила і тепер люблю... Ми тепер рівня з тобою: і я стала така бідна, як і ти, — вернися ж до мого серця!.. Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...

II

Возний (*ідучи повз Наталку, підходить до неї*). Благоденственного і мирного перебування!.. (*Набік*). Удобная okazія предстала зділати о собі предложеніє на самоті...

Наталка (*кланяючись*). Здорові були, добродію, пане возний!..

Возний. Добродію... Добродію!.. Я хтів би, щоб ти звала мене — тее-то як його — не вишеупомянутим ім'ярек.

Наталка. Я вас зову так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум...

Возний. Не о сем, галочко — тее-то, як його — хлопочу я; но желаю із медових уст твоїх слишати умильное названіє, сообразное моему чувству. Послушай:

От юних літ не знав я любові,

Не ощущал возженія в крові.

Как вдруг предстал Наталки вид ясний.

Как райський крин душистий, прекрасний (...)

Не в состояннї поставить на вид тобі сили любові моеї!.. Когда б я іміл — тее-то, як його — стілько язиків, скілько артикулов в статуті ілі скілько зап'ятих в Магдебурськом праві, то і сих недовліло би на восхваленіє ліпоти твоєї!.. Єй-ей! Люблю тебе... до безконечності...

Наталка. Бог з вами, добродію!.. Що ви говорите! Я річі вашої в толк собі не візьму...

Возний. Лукавиш — тее-то, як його — моя галочко!.. І добре все розумієш. Ну, коли так — я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу.

Наталка. Гріх вам над бідною дівкою глумитись! Чи я вам рівня? Ви пан, а я сирота; ви багатий, а я бідна; ви возний, а я простого роду. Та й по всьому я вам не пара...

Возний. Ізложеннї в отвітних річах твоїх резони суть — тее-то, як його — для любові нічтожни... Рци одно слово: „Люблю вас, пане возний” — і аз, вишеупомянутий, виконаю присягу о вірнім і вічнім союзі з тобою.

Наталка. У нас є пословиця: „Знайся кінь з конем, а віл з волем”... Шукайте собі, добродію, в городі панночки.

Возний. Бачив я многих — і ліпообразних, і багатих. Но серце моє не імієть — тее-то, як його — к ним поползновенія. Ти одна заложила йому позов на вічнї роки, і душа Моя ежечасно волаєть тебе і послі нишпорной даже години.

Наталка. Воля ваша, добродію, а ви так з-письменна говорите, що я того не розумію. Та й не вірю, щоб так швидко і дуже залюбитись можна було.

Возний. Не віриш? Так знай же, що я тебе давно вже — тее-то, як його — полюбив, як тільки ви перейшли жити в наше село. (...)

Наталка співає пісню «Видно шляхи полтавської і славну Полтаву...» про те, щоб багатий чоловік не «вводив в славу» простої дівчини.

Музика починає грати прелюдію. Возний міркує собі на думці, і смішні міни перебігають на його обличчі. Наталка задумується.

III

Виборний (з'являється на вулиці, іде й співає):

Дід рудий, баба руда,
Батько рудий, мати руда,
Дядько рудий, тітка руда,
Брат рудий, сестра руда,
І я рудий, руду взяв,
Бо рудую сподобав. (...)

Возний. Даже і в повітовому суді і по всіх присутственних містах унініє воспослідувало; малійшая проволочка або прижимочка просителю, як водилось перше, почитається за уголовное преступленіє; а взяточек, сиріч —

винужений подарок, весьма-очень іскусно у істця ілі отвітчика треба виканючити... Та що й говорить! Тепер і при некрутських наборах вовся не той порядок ведеться... Трудно становиться жити на світі.

Виборний. Зате нам, простому народові, буде добре, коли старшина буде богобоязлива і справедлива, не допускати письменним п'явкам кров із нас смоктати... Та куди ви, добродію, налагодились?..

Возний. Я наміревав — тее-то як його — посітити нашу вдовствующую дякониху, та, побачивши тут Наталку (зітхає), остановився побалакати з нею...

Виборний. Наталку? А де ж вона?.. (Оглядається).

Возний. Може, пішла додому.

Виборний. Золото — не дівка! Наградив Бог Терпилиху дочкою. Окрім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна — яке в неї добре серце, як вона поважає матір свою, шанує всіх старших за себе, яка трудяща, яка рукодільниця, що й себе, і матір свою на світі держить...

Возний. Нічого сказати — тее-то як його — хороша, хороша, і вже в такому візрі!..

Виборний. Та й давно б час, так що ж!.. Сирота, та ще й бідна — ніхто і не квапиться...

Возний. Однак ж я чув, що Наталці траплялись женихи, і весьма пристойні. Наприклад, тахтаулівський дячок, чоловік, знаменитий басом своїм, ізучен ярмолая і даже знаєть печерський лаврський напів; другий волосний — тее-то як його — писар із Восьмачок, молодець не убогий і продолжавший службу свою безпорочно скоро год; третій — підканцелярист із суда, по імені Скоробреха... і многії другії... Но Наталка...

Виборний. Що? Одказала? Добре зробила... Тахтаулівський дяк п'є горілки багато і вже спада з голосу; волосний писар і підканцелярист Скоробреха, як кажуть, жевжики обидва і голі, вашеці проше, як хлистики; а Наталці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити і щоб жінку свою з матір'ю годував і зодягав.

Возний. Для чого ж неписьменного? Наука — тее-то як його — в ліс не веде; письменство не єсть преткновеніє ілі поміха ко вступленію в законний брак. (...)

Виборний. Та чом же ви не одружитесь? Уже ж, здається, пора... Хіба в ченці постригатись хочете? Чи ще, може, суджена на очі не нависла?..

Возний. Коли другії облизня піймали, то і ми остерігаємося. Наталка многим женихам піднесла печеного кабака; глядя на сіє, і я собі на умі.

Виборний. А вам що до Наталки — будто всі дівки на неї похожі? Не тільки світу, що в вікні: цього дива повно в світі. Та до такого пана, як ви, у іншої аж жижки задрижать...

Возний (набік). Признаюсь йому в моїй любові к Наталці!.. Послухай, пане виборний!.. Нігде — тее-то як його — правди діти: я люблю Наталку всею душею, всею мислюю і всім серцем моїм; не могу без неї жити, так її образ —

теє-то як його — за мною слідить... Як ти думаєш? Як совітуєш в такому моєму випадку?

Виборний. А що тут довго думати? Старостів посилати за рушниками, та й кінець! Стара Терпилиха не зсунулась ще з глузду, щоб вам одказати.

Возний. Ох, ох, ох!.. Стара не страшна, так молода кирпу гне. Я вже їй говорив, як то кажуть, надогад буряків — теє-то як його, — так де? — ні приступу!..

Виборний. Що ж вона говорить? Чим одговорюється і що каже?

Возний. Вона ізлагаєть нерезонні! — теє-то як його — причини; вона приводить в довод знакомство вола з волом, коня з конем; нарицаєть себе сиротою, а мене паном, себе бідною, а мене багатим, себе простою — теє-то як його — а мене возним, і рішительний приговор учинила — що я їй, а вона мені не рівня — теє-то як його.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Я їй пояснив, що любов усе рівняєть.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Що для мене благопристойніша панночка, ніж проста селянка.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Що вона — теє-то як його — одна моя госпожа.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Що вона не вірить, щоб так дуже — теє-то як його — можна полюбити.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Що я її давно люблю.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Щоб я одв'язався од неї.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний (сердито). Що? — Нічого... Тебе чорт приніс — теє-то як його — Наталка утекла, а я з тобою зостався.

Виборний. Ой ви, письменні!.. Вгору дереться, а під носом нічого не бачите!.. Наталка обманювала вас, коли казала, що ви їй не рівня. У неї не те на серці...

Возний. Не те? А що ж такеє?

Виборний. Уже ж не що!.. Другого любить! Ви, може, чували, що як вони ще жили в Полтаві, і покійний Терпило живий був, то прийняв був до себе якогось сироту Петра за годованця. Хлопець виріс славний, гарний, добрий, проворний і роботящий, — він од Наталки старший був годів на три або на чотири, з нею вигодувався і зріс вкупі. Терпило і Терпилиха любили годованця, як рідного сина — та було й за що! А Наталка любила з Петром як брат із сестрою. От Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав знаходитись не з рівнею: зачав, бач, заводити банкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями і цехмістрами — пив, гуляв, шахрував гроші, покинув свій промисел, помалу розточив своє добро, розпився... Зачав гримати за Наталку на доброго Петра і вигнав його із

свого дому; і після, як не стало і посліднього цього робітника, Терпило зовсім ізвівся — в бідності вмер і без куска хліба оставив жінку й дочку.

Возний. Яким же побитом — тее-то як його — Терпилиха опинилася в нашім селі?

Виборний. У Терпила в городі на Мазурівці був двір — гарний з рубленою хатою, коморою, льохом і садком. Терпилиха по смерті свого старого все те продала, перейшла в наше село, купила собі хатку і тепер живе, як ви знаєте.

Возний. А вищереченний Петро де — тее-то як його — обритається?

Виборний. Бог же його зна. Як пішов з двору — мов у воду впав: чутки нема. Наталка без душі його любить, через його всім женихам одказує, та й Терпилиха без сліз Петра не згадує...

Возний. Наталка неблагоразумна: любить такого чоловіка, которого — тее-то як його — може й кістки погнили. Лучче синиця в жмені, як журавель в небі..

Виборний. Або, як той грек мовив: «Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник...» А я все-таки думаю, коли б чоловік добрий найшовся, то б Наталка вийшла заміж, бо убожество їх таке велике, що невмоготу становиться.

Возний. Сердечний приятелю, возмися у Наталки і матері хожденіє іміти по моєму сердечному ділу. Єжелі виіграєш — тее-то як його — любов к мені Наталки і убідиш її доводами сильними довести її до брачного моего ложа на законном основанії, то не пожалію — тее-то як його — нічого для тебе. Вір — без дані, без пошлини, кому хочеш, позов заложу і контроверсії сочиню, — божусь в тім: ей-же-ей!

Виборний (*подумавши трохи*). Що ж? Спрос не біда. Тут зла ніякого нема. Тільки Наталка не промах!.. О, розумна і догадлива дівка!

Возний. Осмілься!.. Ти умієш увернутись — тее-то як його — хитро, мудро, недорогим коштом. Коли ж що, то можна і брехнути для обману, приязні ради.

Виборний. Для обману? Спасибі за це!.. Брехати і обманювати других — од Бога гріх, а од людей сором.

Возний. О, простота, простота!.. Хто тепер — тее-то як його — не бреше і хто не обманює? Мню, єжелі би здесь зібралось много народу і зненацька ангел з неба з огненною різкою злетів і воскликнув: «Брехуни й обманщики!.. ховайтесь, а то я поражу вас!..» Єй-ей, всі присіли б до землі совісті ради!.. Блаженна ложь, єгда биваєть в пользу ближніх... А то біда — тее-то як його — що часто лжемо ілі ради своєї вигоди, ілі на упад других.

Виборний. Воно так, конешно: всі люди грішні; однако ж...

Возний. Що однако ж? Всі грішні, та ще й як!.. І один другого обманюєть, як того треба!.. І як не верти, а виходить — кругова порука. Слухай:

Всякому городу — нрав і права,

Всяка імієть свій ум голова;

Всякого прихоті водять за ніс;

Всякого манить к наживі свій біс.

Лев роздираєть там вовка в куски.

Тут же вовк цапа скубе за виски;
Цап у городі капусту псує:
Всякий з другого бере за своє.
Всякий, хто вище, то нижчого гне;
Дужий безсильного давить і жме.
Бідний багатого — повний слуга,
Корчиться, гнеться пред ним, як дуга
Всяк, хто не маже, то дуже скрипить;
Хто не лукавить, то ззаду сидить.
Всякого рот дере ложка суха.
Хто ж єсть на світі, щоб був без гріха?

Виборний. Воно то так!.. Тільки великим грішникам часто і даром проходить, а маленьким грішникам такого завдають бешкету, що й на старість буде в пам'ятку! (...)

Картина друга IV

Терпилишина хата. Мати пряде, а дочка шие.

Терпилиха. Ти ізнов чогось сумуєш, Наталко... ізнов щось тобі на думку спало?..

Наталка. Мені з думки не виходить наше безталання.

Терпилиха. Що ж робити? Три роки вже, як ми по убожеству своєму продали дворик свій на Мазурівці, покинули Полтаву і перейшли сюди жити; покійний твій батько довів нас до цього.

Наталка. І, мамо... Так йому на роду написано, щоб жити багатим до старості, а вмерти бідним... Він не винуватий.

Терпилиха. Лучче б була я вмерла: не терпіла б такої біди, а більш — через твою непокірність.

Наталка (*кладе роботу*). Через мою непокірність ви біду терпите, мамо?

Терпилиха. Аякже? Скільки хороших людей сваталось за тебе — розумних і зажиточних, і чесних, а ти всім одказала, — скажи, в яку надію?

Наталка. В надію на Бога. Лучче посивію дівкою, як піду заміж за тих женихів, які на мені сватались. Уже нічого сказати — хороші люди!.. /.../

Терпилиха. Знаю, чом тобі всі нелюб'язні: Петро нав'яз тобі в зуби. Дурниця все те, що ти думаєш: чотири годи об нім ні слуху нема, ні послушання.

Наталка. Так що ж? Адже і він об нас нічого не чує, та ми живемо; то й він жив і так же пам'ятає об нас та боїться вернутись.

Терпилиха. Ти не забула, як покійний твій батько наслідок незлюбив Петра і, умираючи, не дав свого благословення на твоє з ним замужество; так і мого ніколи не буде!

Наталка (*підбігає до матері, хапає її за руку й співає*):

Ой, мати, мати! Серце не вважає:

Кого раз полюбить, з тим і помирає.

Лучче умерти, як з немилим жити,
Сохнуть з печалі, щодень сльози лити.
О, мамо, мамо!.. Не погуби дочки своєї. *(Плаче.)*

Терпилиха *(чуло)*. Наталко, схаменись!.. Ти в мене одна, ти кров моя: чи ж захочу я тебе погубити? Убожество моє і старість силують мене швидше заміж тебе оддати... Не плач!.. Я тобі не ворог. Правда, Петро добрий парубок, та де ж він? Нехай же прийде, вернеться до нас. Він не лежень, трудящий; з ним обідніти до злиднів не можна... Але що ж! Хто відає — може, де запропастився, а може, й одружився де, може, і забув тебе! Тепер так буває, що одну нібито любить, а про другу думає.

Наталка. Петро не такий: серце моє за його ручається і воно мені віщує, що він до нас вернеться. Якби він знав, що ми тепер бідні — о, з кінця світу прилинув би до нас на поміч!..

Терпилиха. Не дуже довіряй своєму серцю: сей віщун часто обманює. Придивися, як тепер робиться на світі, та й о Петрі так думай... А лучче, якби ти була покірна і мене слухала.

Чи я тобі, дочко, добра не желаю,
Коли кого зятем собі вибираю? (...)

Ти на те ведеш, щоб я не діждала бачити тебе замужем; щоб через твоє упрямство не дожила я віку: бідність, сльози і перебори твої положать мене в домовину... *(Плаче.)*

Наталка. Не плачте, мамо! Я покорюсь вашій волі і для вас за першого жениха, вам угодного, піду заміж... перенесу своє горе, забуду Петра і не буду ніколи плакати...

Терпилиха. Наталко, дочко моя! Ти все для мене на світі! Прошу тебе, викинь Петра з голови і ти будеш щасливою... Але хтось мелькнув мимо вікна... Чи не йде хто до нас?.. *(Виходить)*.

V

Наталка *(сама)*. Трудно, мамо, викинути Петра з голови, а ще трудніше із серця. Та що робить!.. Дала слово за першого вийти заміж: для покою матері треба все перенести... Скріплю серце своє, перестану журитись, осушу сльози свої — і буду весела. Женихи, яким я одказала, в другий раз не прив'яжуться. Возному так одрізала, що мусить одчепитися; більше, здається, нема на приміті... А там — ох!.. — Серце моє чогось щемить... *(Почувши, що хтось наближається до дверей, береться до роботи)*.

VI

Увіходить виборний, а за ним Терпилиха.

Виборний. Помагай-бі, Наталко!.. Як ся маєш, як поживаєш?

Наталка. От живемо і маємося, як горох при дорозі: хто не схоче, той не вскубне!..

Терпилиха. На нас, бідних і безпомощних, як на те похиле дерево, і кози скачуть.

Виборний. Хто ж тобі винуват, стара? Якби оддала дочку заміж, то й мала б, хто вас обороняв би.

Терпилиха. Я цього тільки й хочу, так що ж...

Виборний. А що таке? Може, женихів нема, або що? А може, Наталка?

Терпилиха. То-бо й горе! Скільки не траплялось і хороші людиці — так: «Не хочу та й не хочу!»

Виборний. Дивно мені та чудно, що Наталка так говорить: я ніколи б од її розуму цього не ждав.

Наталка. Так то вам здається, а ніхто не віда, хто як обіда.

Терпилиха. Отак все вона — приговорками та одговорками і вивертається; а до того, як іще придасть охання та сліз, то я і руки опушу.

Виборний. Час би, Наталко, взятись за розум: ти вже дівка, не дитя. Кого ж ти дожидаєшся? Чи не з города ти таку примху принесла з собою? О, там панночки дуже собою чваняться і вередують женихами: той не гарний, той не багатий, той не меткий; другий дуже сумирний, інший дуже бистрий; той кирпатий, той носатий, та чом не воєнний, то щоб гусарин... А од такого перебору досидяться до того, що опісля на їх ніхто і не гляне...

Наталка. Не рівняйте мене, пане виборний, з городянками: я не вередую і не перебираю женихами. Ви знаєте, хто за мене сватався. Чи вже ж ви хочете спхнути мене з мосту та в воду?

Виборний. Правда, заміж вийти — не дощову годину пересидіти; але мені здається, якби чоловік надійний трапився, то б не треба ні для себе, ні для матері йому одказувати; ви люди не багаті...

Терпилиха. Не багаті... Та така бідність, таке убожество, що я й не знаю, як далі на світі жити!

Наталка. Мамо! Бог нас не оставить: єсть і бідніші од нас, а живуть же...

Терпилиха. Запевне, що живуть, але яка жизнь їх?

Наталка. Хто живе чесно і гордується трудами своїми, тому й кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої.

Терпилиха. Говори, говори! А на старості гірко терпіти нужду і во всьому недостаток... *(До виборного)*. Хоч і не годиться своїй дочки вихвалити, та скажу вам, що вона добра у мене дитина: вона обіщала для мого покою за першого жениха, аби б добрий, вийти заміж.

Виборний. Об розуму і доброму серцю Наталки нічого говорити, — всі матері приміром ставлять її своїм дочкам; тільки — нігде правди діти — без приданого, хоч будь вона мудріша од царя Соломона, а краща од прекрасного Іосифа, то може умерти сідою панною.

Терпилиха. Наталко! Чуєш, що говорять? Жалій після на себе, а не на другого кого.

Наталка *(зітхає)*. Я й так терплю горе.

Виборний. Та можна вашому горю пособити... *(Лукаво)*. У мене єсть на приміті чолові'яга — і поважний, і багатий, і Наталку дуже собі уподобав.

Наталка (*набік*). От і біда мені!

Терпилиха. Жартуєте, пане виборний!

Виборний. Без жартів, знаю вашого жениха для Наталки... А коли правду сказати, то я і прийшов за його поговорити з вами, пані Терпилихо.

Наталка (*нетерпляче*). А хто такий той жених?

Виборний. Наш возний, Тетерваковський. Ви його знаєте... Чим же не чоловік?

Наталка. Возний? Чи він же мені рівня? Ви глумитеся надо мною, пане виборний!

Терпилиха. Я так привикла к своєму безталанню, що боюся і вірить, щоб була цьому правда.

Виборний. З якого ж побиту мені вас обманювати? Возний Наталку полюбив і хоче на її женитись — що ж тут дивного? Ну, скажіть же хуленько, як ви думаєте?

Терпилиха. Я душею рада такому зятеві.

Виборний. А ти, Наталко?

Наталка. Бога бійтесь, пане виборний! Мені страшно й подумати, щоб такий пан — письменний, розумний і поважний — хотів на мені женитись... Скажіть мені перше, для чого люди женяться?

Виборний. Для чого?.. Для того — А ти буцім і не знаєш!

Наталка. Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство, жити люб'язно і дружно, бути вірними до смерті і помагати одно другому. А пан, котрий жениться на простій дівці, чи буде їй щирим другом до смерті? Йому в голові й буде все роїтись, що він її виручив з бідності, вивів в люди і що вона йому не рівня. Буде на неї дивитись з презирством і обходитись з неповагою, — і у пана така жінка буде гірше наймички... Буде кріпачкою...

Терпилиха. Отак вона всякий раз занесе, та й справляйся з нею!.. Коли на те пішло, то я тобі скажу: якби не годованець наш Петро, то й Наталка була б як шовкова.

Виборний. Петро? Де ж він? А скільки років, як він пропада?

Терпилиха. Уже років трохи не з чотири.

Виборний. І Наталка так обезглузділа, що любить запропастившогося Петра!.. І Наталка, кажеш, добра дитина, коли бачить рідну матір при старості, в убожестві, всякий час з заплаканими очима і туж-туж умираючу од голодної смерті — і не зжалиться над матір'ю? А ради кого? Ради пройдисвіта, ланця, що може, де в острозі сидить, може, вмер або в москалі завербували! /.../

Виборний, а за ним Терпилиха і Наталка (*разом*):

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона:
Їх Бог благословляє,
Добро їм посилає,
І з ними вік живе.

Терпилиха. Дочко моя! Голубко моя... Пригорнись до мого серця! Покірність твоя житні і здоров'я мені придасть. За твою повагу й любов до мене Бог тебе не оставить, моє дитятко!..

Наталка. Мамо, мамо!.. Все для тебе стерплю, все для тебе зроблю, і коли мені Бог допоможе осушити твої сльози, то я найщасливіша буду на світі, тільки...

Виборний. А все-таки «тільки»?!. Вже куди не кинь, то клин. Викинь лиш дур з голови; удар лихом об землю, мовчи та диш!..

Терпилиха. Так, дочко моя! Коли тобі що і наверзеться на ум, то подумай, для кого і для чого виходиш за возного заміж.

Наталка. Так я сказала вже, що все зроблю для тебе, тільки щоб не спішили з весіллям. (...)

VII

Наталка (*сама*). Не минула мене лиха година!.. Возний гірше реп'яха причепився. А здається, що Макогоненко до всієї біди привідця... Боже милосердний! Що зо мною буде? Страшно й подумати, як з немилим чоловіком увесь вік жити... Як нелюба милувати, як осоружного любити!.. Куди мені діватись? Де допоміч шукати? Кого просити? Горе мені... Добрі люди, допоміть мені, пожалійте мене!.. А я од всього серця жалію об дівках, які в такій біді, як я тепер... (*Падає навколішки й здіймає догори руки.*) Боже! Коли вже воля твоя єсть, щоб я була за возним, то вижени любов до Петра із мого серця і наверни любов і душу мою до возного! Без цього чуда я пропаду навіки... (*встає і співає*):

Чого ж вода каламутна? Чи не хвиля збила?

Чого ж і я смутна тепер? Чи не мати била?

Мене ж мати та не била — самі сльози ллються.

Од милого людей нема, од нелюба шлються.

Прийди, милий, подивися, яку терплю муку!

Ти хоч в серці, та од тебе беруть мою руку.

Спіши, милий! Спаси мене од лютой напасти!

За нелюбим коли буду, то мушу пропасти.

ДІЯ ДРУГА Картина перша I

Микола (*сам*). Один собі живу на світі, як билинка на полі! Сирота — без роду, без племені, без талану і без приюту... Що робить — і сам не знаю. Був у городі, шукав місця — але скрізь опізнився. (*Думає*). Одважусь у пекло на три дні. Піду на Тамань, пристану до чорноморців. Хоч із мене і непоказний козак буде, то єсть же і негідніші від мене. Люблю я козаків за їх звичай: вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють. Заспіваю лишень пісню їх, що мене старий запорожець Сторчогляд вивчив...

Гомін, гомін по діброві,

Туман поле покриває,
Мати сина, мати сина,
Мати сина проганяє:
«Іди, сину, іди, сину,
Іди, сину, пріч від мене!
Нехай тебе, нехай тебе,
Нехай тебе орда візьме!»
«Мене, мати, мене, мати,
Мене, мати, орда знає:
В чистім полі, в чистім полі,
В чистім полі об'їжджає». (...)
Петро виходить; він не бачить Миколи, — співає:
Сонце низенько,
Вечір близенько
Спішу до тебе,
Лечу до тебе,
Моє серденько!
Ти обіщалась
Мене вік любити,
Ні з ким не знаться
І всіх цураться,
А для мене жити! (...)
Ой, як я прийду,
Тебе не застану, —
Згорну я рученьки,
Згорну я біленькі
Та й нежив я стану (...)

Микола. Та що ж ти за чоловік?

Петро. Як бачиш — бурлака на світі... Тиняюсь од села до села, а тепер іду в Полтаву.

Микола. Може, в тебе родичі єсть в Полтаві або знакомі?

Петро. Нема у мене ні родичів, ні знайомих. Які будуть знакомі або родичі у сироти?

Микола. Так ти, бачу, як і я — безпритульний.

Петро. Нема у мене ні кола, ні двора: весь тут.

Микола. О, братіку! Знаю добре, як тяжко бути сиротою і не мати містечка, де б голову приклонити.

Петро. Правда твоя, брате; та я, благодаєніє Богу, до цього часу прожив так на світі, що нічим мене не уразить. Не знаю, чи моя однакова доля з тобою, чи од того, що й ти чесний парубок, серце моє до тебе склоняється, як до рідного брата... Будь моїм приятелем!..

III

Возний і виборний виходять з Терпилишиної хати. У возного рука пов'язана шовковою хусткою, у виборного через плече старостинський рушник. Микола й Петро одходять на бік. Возний з задовolenим лицем походить.

Виборний (до Миколи). Чом ти, йолопе, не кланяєшся пану возному та не поздоровиш його? Адже бачиш він заручився.

Возний. З найкращою зо всього села і всіх прикосновенних околиць дівицею...

Виборний. Не скажемо, нехай кортить! (*Одходить.*) А це що за парубок?

Микола. Це мій знайомий; іде із Коломака в Полтаву на заробіток.

IV

Петро. Це старший у вашім селі?

Микола. Який чорт! Він живе тільки тут. Бач, возний — так і бундячиться, що помазався паном. Юриста завзятий і хапун такий, що і з рідного батька злупить!

Петро. А той, другий?

Микола. То виборний Макогоненко — чоловік і добрий був би, так біда — хитрий як лисиця, і на всі сторони мотається: де не посій, там і вродиться. І вже де й чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже.

Петро. Так він штука! Кого ж вони висватали?

Микола. Я догадуюсь. Тут живе одна бідна вдова з дочкою; то, мабуть, на Наталці возний засватався, бо до неї багато женихів залицялось.

Петро. На Наталці?.. Та Наталка ж не одна на світі... Так, видно, Наталка — багата, хороша і розумна?

Микола. Правда, хороша і розумна, а до того і добра; тільки не багата; вони недавно тут поселились і дуже бідно живуть. Я далекий їх родич і знаю їх бідне поживання.

Петро. Де ж вони перше жили?

Микола. В Полтаві.

Петро (*жахається*). В Полтаві?

Микола. Чого ж ти не своїм голосом крикнув?

Петро. Миколо, братіку мій рідний!.. Скажи по правді: чи давно вже Наталка з матір'ю тут живуть і як вони прозиваються?

Микола. Як тут вони живуть... (*Говорить, розтягуючи, немов собі на думці розважає час*). Четвертий уже год. Вони оставили Полтаву зараз по смерті Наталчиного батька.

Петро (*скрикнув*). Так він умер?!

Микола. Що з тобою робиться?

Петро. Нічого, нічого... Скажи, будь ласка, як вони прозиваються?

Микола. Стара прозивається Терпилиха Горпина, а дочка — Наталка. Я не знаю, хто ти, і тепер не питаюсь, а тільки послухай:

Віє вітер горою,

Любивсь Петрусь зо мною,

Ой, лихо — не Петрусь,

Лице біле, чорний вус!

Полюбила Петруся,
Та сказати боюся,
Ой, лихо...
А за того Петруся
Била мене матуся,
Ой, лихо... (...)

А що, може, не одгадав? (*Обнімає Петра.*)

Петро. Так, угадав!.. Я — той нещасний Петро, якому Наталка приспівувала цю пісню, якого вона любила і обіщала до смерті не забути, а тепер...

Микола. Що ж тепер? Іще ми нічого не знаємо. Може, й не її засватали.

Петро. Та серце моє замирає: чує для себе великого горя. Братіку Миколо! Ти говорив мені, що ти їх родич: чи не можна тобі довідатися про сватання Наталки? Нехай буду знати свою долю!

Микола. Чом не можна? Коли хочеш, я зараз піду і все розвідаю. Ти скажи мені, чи говорити Наталці, що ти тут?

Петро. Коли вона свободна, то скажи за мене, а коли заручена, то лучче не говори. Нехай буду один горювати і сохнути з печалі. На що їй споминати про того, кого так легко забула!

Микола. Стережись, Петре, нарікати на Наталку. Скільки я знаю її, то вона не од того йде за возного, що тебе забула... Підожди ж мене тут. (*Іде до Терпилихи.*)

V

Петро (*сам*). Чотири годи вже, як розлучили мене з Наталкою. Я бідний був тоді, любив Наталку без усякої надії. Тепер, наживши кривавим потом копійку, поспішав, щоб багатому Терпилові показатись гідним його дочки; а вмісто багатого батька — найшов матір і дочку в бідності і без помочі... Все, здається, близило мене до щастя — і, як на те, треба ж опізнитись одним днем, щоб горювати всю жизнь! Кого безталання нападе, тому нема ні в чім удачі. Правду в тій пісні сказано, що сусідові удається, всі його люблять, всі до його липнуть, а другому все як одрізано.

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила:
А у мене ні хатинки,
Нема щастя, нема жінки.
За сусідом молодиці,
За сусідом і вдовиці,
І дівчата поглядають,
Всі сусіда полюбляють.
Всі сусіда вихваляють,
Всі сусіда поважають;
А я марно часи трачу,
Один в світі тільки плачу... (...)

IX

Микола вертається.

Петро. А що, Миколо, — яка чутка?

Микола. Не успів нічого й спитати. Лихий приніс возного з виборним. Та тобі б треба притаїтись де-небудь. Наталка обіщалась на час сюди вийти.

Петро. Як же я удержусь не показатись, коли побачу свою милу?

Микола. Я кликну тебе, коли треба буде.

Х

Наталка виходить. Петро ховається.

Наталка (*швиденько виходить*). Що ти хотів сказати мені, Миколо? Говори швидше, бо за мною зараз збігаються.

Микола. Нічого. Я хотів спитати тебе, чи ти справді посватана за возного?

Наталка (*сумно*). Посватана... Що ж робити: не можна більше сопротивлятися матері! Я і так скільки одвільювалася і всякий раз убивала її своїм одказом.

Микола. Ну що ж? Возний — не взяв його враг завидний жених. Не бійсь, полюбитись, а може, і полюбивсь уже?

Наталка (*докірливо*). Миколо, Миколо!.. Не гріх тобі тепер надо мною сміятись!.. Чи можна мені полюбити возного або кого другого, коли я люблю Петра. О, коли б ти знав його, пожалів би і мене, і його.

Микола. Петра?..

Що за того Петруся

Била мене матуся.

Ой, лихо — не Петрусь,

Лице біле, чорний ус.

Наталка (*заплакавши*). Що ти мені згадав! Ти роздираєш моє серце... О, я бідна... (*Мовчить, потім показує на річку.*) Бачиш Ворсклу? Або там, або ні за ким...

Микола (*показує в той бік, де Петро сховався*). Бачиш ту сторону? Отже і в Ворсклі не будеш, і журитись перестанеш.

Наталка. Ти, мені здається, побувавши довго в городі, ошалів і зовсім не тим став, що був.

Микола. Коли хочеш, то я так зроблю, що і ти не та будеш, що тепер.

Наталка. Ти чортзна-що верзеш. Піду лучче додому (*йде*).

Микола (*не пускає її*). Підожди. Одно слово вислухай та й одв'яжись од мене.

Наталка. Говори ж — що таке?

Микола. Хочеш бачити Петра?

Наталка. Що ти? Перехрестись! Де б то він узявся?

Микола. Він тут, та боїться показатись тобі за тим, що ти посватана за возного.

Наталка. Чого йому боятись? Нам не гріх побачитись, я ще не вінчана... Та ти обманюєш...

Микола. Не обманюю, приглядайсь... Петре, явись!

Наталка (*побачила Петра, скрикнула*). Петро!..

Петро. Наталко!.. *(обнімаються.)* Наталко! В який час я тебе стрічаю... Для того тільки побачились, щоб навіки розлучитись...

Наталка. О, Петре!.. Скільки сліз вилила я за тобою! Я знаю тебе і з тим не питаюся, чи ти любиш мене, а за себе — божусь...

Микола. Об любові поговорите другим разом, іншим часом; а тепер поговоріть, як з возним розв'язатись.

Наталка. Недовго з ним розв'язатись: не хочу, не піду — та й кінці в воду!

Петро. Чи добре так буде?.. Твоя мати...

Наталка *(перебиває)*. Моя мати хотіла, щоб я за возного вийшла заміж з тим, що тебе не було; а коли ти прийшов, то возний мусить одступитись.

Петро. Возний — пан, чиновний і багатий; а я не маю нічого. Вам з матір'ю треба підпори й зашити, а я через себе ворогів вам прибавлю, а не поміч подам. (...)

Наталка. Я давно вже поклялась і тепер клянусь, що окрім Петра ні за ким не буду. У мене рідна мати не мачуха, не схоче своєї дитини погубити.

Петро. Дай Боже, щоб її природня доброта взяла верх над приманою багатого зятя.

Наталка. Петре! Любиш ти мене?

Петро. Ти все-таки не довіряєш?.. Люблю тебе більше, як самого себе.

Наталка. Дай же мені свою руку!.. Будь же добрим і мені вірним, а я навік твоя.

Микола. Ай, Наталка! Ай, Полтавка! От дівка, що й на краю пропасті не тільки не здригнулась, а й другого піддержує! (...)

XI

Виходять возний, виборний і Терпилиха.

Виборний. Що ви тут так довго роздобарюєте?

Возний. О чом ви — тес-то як його — бесідуєте?

Терпилиха *(побачивши Петра)*. Ох, мені лихо!

Наталка. Чого ви лякаєтесь, мамо? Це Петро.

Терпилиха. Це Петро? Свят, свят, свят!.. Відкіля він узявся? Це мара.

Петро. Ні, це не мара, а це я — Петро, і тілом, і душею.

Возний. Що це за Петро?

Виборний. Це, мабуть, той, що я вам говорив, Наталчин любезний, пройдисвіт, ланець...

Возний. Так ти, вашець, Петро? Чи не можна б — тес-то як його — убиратись своєю дорогою? Бо ти, кажеться-бачиться-здається, між нами лишній.

Наталка. Чого ж це він лишній?

Терпилиха. І відомо — лишній, коли не в час прийшов хати холодити.

Петро. Я вам ні в чім не помішаю. Кінчайте з Богом те, що зачали.

Наталка. Не так-то легко можна скінчить те, що вони почали.

Возний. А по какому би то такій причині?

Наталка. А по такій причині: коли Петро мій вернувся, то я не ваша, добродію.

Возний. Однак ж, вашець проше, ви рушники подавали, сиріч — теє-то як його — ти одружилася зо мною.

Наталка. Далеко ще до того, щоб я з вами одружилася! Рушники нічого не значать.

Возний. Не прогнівайся, стара. Дочка твоя — теє-то як його — нарушаєтє узаконений порядок. А понєже рушники і шовковая хустка суть доказательства добровольного і непринужденного єя согласія бить моєю сожительницею, то в такомув припадці станете пред суд і заплатите пеню і посидите на вежі.

Виборний. О, так! О, так! Зараз до волосного правленія та і в колоду.

Терпилиха. Батечки мої, умилосярдьтєсь! Я не одступлю од свого слова... Що хочете, робіть з Петром, а Наталку, про мене, зв'яжіть і до вінця ведіть.

Наталка. Не докажуть вони цього. Петро нічого не виноват, а я сама не хочу за пана возного: до цього силою ніхто мене не принудить... І коли на те йде, так знайте, що я навічно одрікаюсь од Петра і за возним ніколи не буду.

Микола. Що тепер скажуть?

Виборний. От вам і Полтавка! Люблю за обичай!..

Терпилиха. Вислухайте мене, мої рідні! Дочка моя до цього часу не була такою упрямою і смілою; а як прийшов (*показує на Петра*) цей шибеник, пройдисвіт, то й Наталка збожеволіла і зробилась такою, як бачите. Коли ви не випровадите відсіля цього голодранця, то я не ручаюсь, щоб вона й мене послухала.

Возний і Виборний (разом). Вон, розбишако, із нашого села зараз!.. І щоб і дух твій не пах! А коли волею не підеш, то туди запроторимо, де козам роги правлять.

Петро. Утихомиртєсь на час і слухайте мене... Що ми з Наталкою любилися, про те і Богу, і людям звісно; а щоб я Наталку одговорював іти заміж за пана возного, навчав дочку не слухати матері і поселяв несогласіє в сім'ї — нехай Бог накаже! Наталко, покорися своїй долі: послухай матері, полюби пана возного і забудь мене навіки!.. (*Обертається і утирає сльози.*)

Терпилиха (набік). Добрий Петро! Серце моє проти волі за його вступається!..

Наталка плаче, возний замислюється.

Виборний. Що не говори, а мені жаль його.

Микола. На чім то все це окошиться?

Возний (до Петра). Ти, вашець — теє-то як його — куди тепер помандруєш?

Петро. Я йшов у Полтаву, а тепер піду так, щоб ніколи сюди не вертатись... Іще пару слів скажу Наталці... Наталко! Я для тебе оставив Полтаву і для тебе в дальніх сторонах трудився чотири годи; ми з тобою вирости і згодувалися вкупі у твоєї матері: ніхто не воспретить мені почитати тебе своєю сестрою. Що я нажив — усе твоє: на, візьми! (*Виймає з-за пазухи завинені в лубок гроші*). Щоб пан возний ніколи не попрікнув тебе, що взяв бідну і на тебе іздержався. Прощай! Шануй матір нашу, люби свого судженого, а за мене одправ панахиду...

Наталка. Петре! Нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитись: воно (*показує на серце*) тут! Не треба мені грошей твоїх. Вони мені не допоможуть... Та бідою нашою не потішаються вороги наші... І моєї житні кінець недалеко. (*Схиляється на плече Петрові.*)

Терпилиха (*підбігає й обнімає Петра*). Петре!

Наталка (*обнімаючи Петра*). Мамо, кого ми теряємо!..

Микола (*до виборного*). А тобі як він здається?

Виборний. Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!

Возний (*виходячу наперед*). Розмишляв я предовольно і нашел, що великодушний поступок всякої страсті в нас пересиливає. Я — возний і признаюсь, що од рожденія мого розположен к добрим ділам; но, за недосужністю по должності і за другими клопатами, доселі ні одного не зділав. Поступок Петра, толико усердний і без примісу ухищрення, подвигає мене на нижеслідующее... (*До Терпилихи.*) Ветха деньми! благословите лі на благое діло?

Терпилиха. Воля ваша, добродію! Що ні зробите, все буде хороше: ви у нас письменний.

Возний. Добрий Петре і бойкая Наталко!.. Приступіте до мене! (*Бере їх за руки, підводить до матері і говорить.*) Благослови дітей своїх щастям і здоров'ям. Я одказуюсь од Наталки і уступаю Петру во вічне і потомственне владінє з тим, щоб зробив її благополучною. (*До глядачів.*) Поелику же я — возний, то по привілегії, статутом мені наданной, заповідаю всім: «Де два б'ються — третій не мішайсь!» і твердо пам'ятувать, що насильно милим не будеш.

Петро і Наталка (*обнімають матір*). Мати наша рідна, благослови нас!

Терпилиха. Бог з'єднає вас чудом, нехай вас і благословить своєю благостію...

Микола. Оттакові-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хапаються.

Виборний. Наталка — по всьому полтавка, Петро полтавець, та й возний, здається, не з другої губернії.

Петро. Наталко! Тепер ми ніколи не розлучимось. Бог нам поміг перенести біди і напасті. Він допоможе нам вірною любовію і порядочною житнію бути приміром для других і заслужити прізвище добрих полтавців. Заспівай же, коли не забула свою пісню, що я найбільше люблю.

Наталка. Коли кого любиш, того не забудеш. (*Цілує Петра й співа.*)

Ой, я дівчина Полтавка,

А зовуть мене Наталка, —

Дівка проста, не красива,

З добрим серцем, не спесива.

Коло мене хлопці в'ються

І за мене часом б'ються,

А я люблю Петра дуже, —

До других мені байдуже. (...)

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
(1778–1843)

Григорій Федорович Квітка-Оснoв'яненко ввійшов в історію української літератури як *«основоположник нової української прози»*.

Народився Григорій Квітка 29 листопада 1778 року в селі Основа на Харківщині в дворянській родині. Його псевдонім – Основ'яненко – походить від назви його рідного села.

Отримав домашню освіту, а згодом навчався у Курязькій монастирській школі. У 1793 році розпочав військову службу, але через чотири роки вийшов у відставку в чині капітана. Після цього близько десяти місяців провів у Курязькому монастирі як послушник.

Повернувшись до світського життя, Квітка-Оснoв'яненко активно долучився до громадської та культурної діяльності Харкова. Він був одним із засновників Харківського професійного театру (1812), Інституту шляхетних дівчат та Харківської губернської бібліотеки. Також редагував перші в Україні громадсько-літературні журнали «Український Вісник» та «Харьковский Демокрит».

Літературну діяльність розпочав у 1827 році, створюючи прозові та драматичні твори українською та російською мовами. Його творчість відзначається глибоким знанням народного життя, гумором та сатирою. Серед найвідоміших творів – повісті «Маруся» та «Конотопська відьма», а також п'єса «Сватання на Гончарівці».

Григорій Квітка-Оснoв'яненко помер 20 серпня 1843 року в Харкові.

Маруся

(Скорочено)

Посвящается Анне Григорьевне Квитке

* **

Часто мені приходиться на думку: чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої речі, а то хоч би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелів і других? Перше усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні? І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на

току, худобонька, у скриньці, так усьому так усе без порчі й бути? Ні, нема тут нічого вічного! Та й ми самі що? Сьогодні жив, завтра — що Бог дасть!

...Чому б так не робить: наградив тебе Бог щастям, що батько й мати твої живіть при тобі і дякують добрим словом, що ти їх при старості і кохаєш, і поважаєш, або жінкою, до тебе доброю, послухною, хазяйкою невсипущою, або діточками покірними та слухняними — хвали за се Бога і лягаючи, і устаючи, а їх шануй і кохай, і для них не жалій не тільки ніяких трудів, худоби та, коли нужда звелить, душу свою за них положи, розпинайся, умри за них, та усе-таки пам'ятуй, що й вони на сім світі такі ж гості, як ти і усякий чоловік, — чи цар, чи пан, чи архирей, чи салдат...

...От так і небесний наш отець з нами робить: бережить нас від усякої біди і береть нас прямісінько до себе, де є таке добро, таке добро, що ні розказати, ні здумати не можна! Та ще й так думаймо: чувствуєш ти, чоловіче, що се Бог за гріхи твої послав біду? Та ще і розсуди: який батько покине овсі діток, щоб без науки ледащіли? Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи повчить, та по-батьківськи і пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив! Се ж люди так з своїми дітьми роблять, а то отець небесний, що милосердію його і міри нема! Той коли і пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує! Тільки покоряйся йому! А після сього не будемо журитись, що нам Бог милосердний и не пошлеть терпіти, і, перехрестившись, скажемо: «Господи, навчи мене, грішного, як сповнять волю твою святую!» — то й побачиш що після усе гаразд буде.

Так робив Наум Дрот...

/.../ Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви — так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін, він вже й там: свічечку обмінить, старцям грошенят роздасть і приньметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть. За його правду не оставив же його і Бог милосердний: що б то ні задумав, усе йому Господь і посилав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, б'ється і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її, як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Щодень хвалили Бога за його милості.

Ув однім тільки була в них журба: не давав їм Бог діточок. Та що ж? Настя як здума про се, то зараз у сльози та вголос; а Наум перехреститься, пропита «Отче наш», — то йому і стане на серці веселіш, і пішов за своїм ділом чи в поле, чи на тік, чи у загороду або до батраків, бо був собі заможненький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудовати.

От тим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась: що кому-то воно, каже, після нас дістанеться? Не буде нам ні слави, ні пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне? Розтратять, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй було і каже: «Чоловікові треба трудитися до самої смерті; дасть Бог діточок — діткам зостанеться, а не дасть — його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше, усе Боже. Достанеться наше добреє доброму, він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий, йому гріх буде, а нас усе-таки Бог милосердний, пом'яне, коли ми те заслужимо...»

Аж ось за отцевські і материнські молитви дав їм Бог і дочечку. Та й раді ж були обоє, і Наум, і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить, чи до сусідів, чи на вулицю, то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею і ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і «Отче наш», і «Богородицю», і «Святий Боже», і половину «Вірую». А тільки було зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: «Мамо! піду до церкви, бач, дзвонять; грішка не йти; тату, дай шажок на свічечку, а другий старцю Божому подати». І в церкві вже не запустує і ні до кого не заговорить, та все молиться, та поклони б'є.

От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, брівоньки як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли, було, заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її й слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажнії уста. Коси у неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в неділю так гарно їх повбира, дрібушки¹ за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок² вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли й не більш, а на шиї... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус³ і у кільці зверху камінець, червоненький... так так і сяє!...

¹ Дрібушки — дрібно заплетені коси.

² Скиндячка — стрічка, якою пов'язують голову.

³ Єднус — дукач, срібна або золота монета, що була поширена в європейських країнах як прикраса на шию.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата¹, ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять. І яких-то цвітів там не було? Батечку мій та й годі! Запаска шовкова, морева; каламаймовий пояс, та як

підпережеться, так так рукою і обхватиш, — ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами, і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконці, і червоні черевички. От така як вийде, то що і твоя панночка! Іде, як павичка, не дуже по усім усядам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько вклонилась та й каже: «Здрастуйте, дядюшка!» або: «Здорові, тітусю!» І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться і ласкаво заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти? Ну-ну, не знаю! Вона й не лаятиметься, і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно, і сердитенько, — хто її зна, як-то вона там загляне, — так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонивсь звичайненько, і ні пари з уст не мовить, і відійде далш. О, там вже на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж к тому тиха, і смирна, і усякому покірна. /.../

Тільки, було, наша Маруся уряди-годи збереться до подруженьки на весілля у дружечки. Та й то не буде вона у суботу бігати з ними по вулиці та горло драти, мов скажена, як усі роблять; а прийде вже у неділеньку, посидить, пообіда, а як виведуть молодих надвір танцювати, вона тут чи побула, чи не побула, мерщій додому; розібралась, роздяглась, давай піч топити і вечерять наставляти, і вже мати за нею було ніколи не поспішиться.

Отак, раз, на клечальній неділі, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом. Проти дружечок, звичайно, сиділи бояри. Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки² підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами... Як пришивали боярам до шапок квітки, то усі клали по шагу... а Василь усе вижидав та усе в кишені довбавсь; а далі витяг капшучок, а там таки дещо бряжчало, засунув пальці, достав, та й положив на викуп шапки, за квітку, цілісінький гривеник!

¹ Черчатий — пофарбований у червоне, зроблений із червоного матеріалу.

² Каламайка — цупка, густа льняна тканина.

От, сидячи за столом, як вже поприняли страву, давай тогді Василь дівчат розглядать, що були у дружках. Зирк! і вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа, бо старшою дружкою, скільки було її не просять, ніколи не хоче: «Нехай, — каже, — другі сідають, а мені і тут добре».

Став наш Василь і сам не свій і, як там кажуть, як опарений. То був шутливий, жартовливий, на вигадки, на приклади — поперед усіх: тільки його й чули, від нього весь регіт іде; тепер же тобі хоч би півслова промовив: голову посупив, руки поклав під стіл і ні до кого нічирк; усе тільки погляне на Марусю, тяжко здихне і пустить очі під лоб.

Познімали страву і поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинулись з боярами цятаться¹; щебечуть, регочуться, вигадують дещо проміж весільних пісеньок, а наш Василь сидить, мов у лісі, сам собі один: ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю; тільки вона йому і бачиться, тільки об ній і дума; неначе увесь світ пропав, а тільки він з Марусею і зостався: ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що ж Маруся? І вона, сердешна, щось змінилась: то була, як і завжди, невесела, а тут вже притьмом хоч додому йти. Чогось-то їй стало млосно і нудно, і, як подивиться на Василя, так так їй його жаль стане! А чого? І сама не зна. Хіба тим, що й він сидить такий невеселий. А ще найпуще, як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечей і озьме, і все б вона плакала. /.../

Думає сердешна Маруся, що, мабуть, се з очей їй стало, та й каже собі: «Піду лишень додому»; так думка така нападе: «Он той боярин, що у синім жупані, чи він чи недуж, чи що? Та як піду, то щоб він ще гірш не занедужав, і ніхто йому не pomoже; бач, як жалібно дивиться на мене і буцімто й просить: будь ласкава, Марусю, не втікай відсіля! Добре, добре, зостанусь!»

А Василь собі нудить світом і не зна, на яку ступити. Розчумав трохи, що бояри цятаються, та й дума: «Се лишень поцятаюсь я он з тою дівчиною, що сидить смутна, невесела». Тільки, сердєка, протягнув руку, так неначе йому хто шепнув: «Не заньмай її, ще розсердиться: бач, яка вона одягнє та пишна! Се, мабуть, міщанка; вона з тобою і говорити не захоче». Поблідніє наш Василь та вп'ять і похмуриться. Далі збиравсь-збиравсь, та як дружечки дуже почали співати, а весільний батько з матір'ю частіш стали горілочкою поштувати і піднявсь гомін по хаті, він таки хватив у жменю горіхів та до Марусі: «Чи чіт, чи лишка?» Та як се промовив, так аж трохи не впав із ослона на спину: голова йому закрутилась, в очах потемніло, і нестямивсь зовсі.

¹ Цятатися — грати в чіт чи лишку: вгадувати, чи до пари (чіт), чи не до пари (лишка).

Та й Марусі ж добре було! Як заговорив до неї Василь, так вона так злякалась, як тогді, як мати на неї розсердилась: а се тільки одним один раз і було на її віку, як, принісши вона від річки плаття, загубила материну хустку, що ще від її покійної матері, так за те-то на неї мати сердилась було, і хоч не довго, та вона — крий Боже! — як було злякалась. Отже і тепер так їй було прийшло: якби можна, скрізь землю б провалилась або забігла куди, щоб і не дивитись на свого боярина. Та й що йому казати? Як скажу «нечіт», то він подума, що я чванна і не хочу більш з ним цятатись, а він так чи смутний, чи сердитий, а тільки жалко на нього дивитись. Скажу «чіт». Що ж? Як стала силуватись, щоб промовити слово, так ні жодною мірою не може сказати: губи злиплись, язик мов дерев'яний, а дух так і захватило. Дивиться, що й Василь з неї очей не спустить, і горіхи у жмені держить, і жде, що вона йому скаже; от їй того жалко стало, на велику силу та тихесенько, так що ніхто й не чув,

промовила: «Чіт!» — та зирнула з ним. І сама вже не стямилась, як узяла з Василеної жмені горіхи, та як схаменулась, як засоромилась!.. Крий Мати Божа!.. Аж ось, на щастя їх, крикнув дружок: «Старости, пани підстарости! Благословіте молодих вивести із хати надвір погуляти». Тут і усі рушили із-за стола та, хто куди попав, мерщій надвір, дивиться, як будуть танцювати. От і Марусі, і Василеві неначе світ піднявся, полегшало на душі, вийшли й вони з хати. /.../

* * *

(Вранці Василь чекав дівчат на дорозі до міста, щоб поговорити з Марусею.

Він розповів дівчатам, нібито по дорозі бігав якийсь собака і кидався на людей. Подруги злякались, але парубок пообіцяв провести їх).

...От як zostалися удвох Василь з Марусею, то й посідали собі на горбику; зараз Василь їй і каже:

— Марусю! Чи я ж один був такий на світі, щоб, побачивши тебе, не полюбив щиро? Люблю тебе, Марусенько, усім серцем моїм, люблю тебе більш усього на світі!.. Не сердься на мене, не відворожуйся, не затуляй очиць твоїх білою рученькою; дай мені її сюди, нехай пригорну її до свого серденька, та тоді хоч і вмеру, коли тобі невгодна щирая моя любов!..

Тільки що так став Василь говорити, то Маруса і нестямилась; серденько у неї так і б'ється, а сама, як у лихоманці, так і труситься; боїться і сама не зна чого; коли б земля розступилася, так би вона і кинулась туди, та й... Василя потягнула б за собою; коли б їй крила, полетіла б на край світу... та не сама, а усе б таки з Василем...

...— Василечку, голубчику, соколику мій! Не випитуй же мене, чи люблю я тебе; я сього тобі зроду не скажу, щоб ти не посміявся надо мною... Я й сама не знаю, що зо мною сталося: я ще нікого не любила, нікого не хотіла любити, цуралася парубків, а як побачила тебе, світ мені не змилився, усім я нудила, усюди я скучала; а як сказали, що ти просватаний, так я й сама не знала, що й робити.

— Марусенько, моя лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепілочко! — приговорював Василь, обнімаючи свою Марусю. — Я ж землі під собою не чую — я мов у раю! Чи не сплю лишень я?.. Так се правда, що ти любиш мене, Марусенько? Скажи мені, правда?

— Не скажу, Василечку, їй-богу, не скажу!

— Чом же не хочеш завірити об моїм щасті?

— Стидно-бо.

— Марусю, отже поцілую, коли не скажеш.

— Та хоч десять раз цілуй, аби не я тебе; а усе-таки не скажу...

— Оттак же... оттак... оттак же! — приговорював Василь, цілуючи її раз по п'ять, не віддихаючи, та вп'ять знову за те ж... та аж не міг і слова промовити...

... Далі схаменулася вона, здохнула тяжко і крізь сльози сказала:

— Василечку, що се зі мною сталось? Нічого не тямлю, не знаю сама себе; тільки у мене й на думці, що ти мене любиш, що ти мій... та більше мені нічого і не треба!.. Боюсь тільки, чи нема мені за те гріха?

— За що, моя Марусенько? — сказав Василь, пригорнувши її до свого серденька, і поцілував щиро.

— Ох, не цілуй мене, мій сизий голубоньку! Мені усе здається, що гріх нам за се... Боюсь прогнівити Бога!

— Та я ж тобі, моя Марусенько, тим же Богом божуся, що нема у сьому ніякого гріха. Він повелів бути мужу й жоні; заповідав, щоб вони любили один одного і щоб до смерті не розлучалися. Тепер ми любимося; дасть Бог, сполним святий закон, тоді не розлучимося на вік наш, а до того часу як зійдемося, нам можна без гріха і любитися, і голубитися...

Багато розказувати, що там Василь з Марусею розмовляли; забули про весь світ, і де вони є, і що кругом них...

(Василь провів Марусю і Олену до села. Там вони розпрощалися. Маруся зробила вигляд, що забула у Василя у кошику камінець, який купила для батька. Вони домовляються про зустріч у бору на озерах).

...Прийшла Маруся додому: батечку! Весела, моторна, і говорить, і розказує, і порається за трьох, так що мати, дивлячись на неї, аж повеселіла, і їй полегшало...

Не встигла мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід; сіла, ручки зложила і знай матері розказує, як то їй добре було іти на базар...

Прийшов і старий Наум; обіда і дума: «Зроду Маруся такого мудрого борщу не варила, як сьогодні; і мнясь добре спечене, і усе таки гаразд, а лучче всього, що сама така веселенька і усе вигадує і жартує»...

* * *

Після обід, чи прибрала Маруся, чи не прибрала, мерщій вхопила глечичок та й каже:

— Піду ж я, мамо, назбираю вам суниць; там таких багацько на базарі було, і наші дівчата горщечками так і носять. І вам назбираю і, може, дещо і продам.

Ще мати їй нічого на се і не сказала, а вона вже і за воротами, і прямо поспіша у бір на озера. Хоч і бачить по дорозі суниці, та не збира, а дума: «Василь мене, вже, мабуть, жде; піду швидше до нього; а як посиджу з ним та вертатимусь додому, тогді і ягідок назбираю».

Недовго шукала вона свого Василя: тут зараз і є. Як же зійшлись, так дарма, що тільки, може, часів три не бачились, а так неначе десять год розно були. Обнімаються, цілує один одного, розговорюють, розказують; то, побравшись за рученьки, ходять, то вп'ять посідають, то вп'ять за те ж. І незчулись, як вже стало вечоріти. І то ж бо правда, що коли будеш укупі з тим, кого любиш, то день так швидко пробіжить, як часиночка.

От Маруся перша крикнула:

— Ох мені лишенько! Чи бач, де вже сонце?

— Так що ж? — питає Василь.

— А те, — каже Маруся, — як я додому піду!

— Не бійсь нічого, я тебе опроводжу.

— Не те, щоб я боялась, а те, що ягідок не збирала, а я за ними просилась у матері. Що мені тут на світі робити? Розкажу матері, що заговорила з тобою та й забула.

— Ні, Марусенько, потривай ще матері об мені говорити.

— А чому ж?

— Ще, моє серденько, не урем'я. Треба подождати.

— А як се можна? Матері і батькові треба усе зараз розказати й ніколи перед ними не брехати. Що ж я тепер скажу, що я не набрала сунічок?

— Що хоч, Маню, те й скажи, тільки не говори про мене. Я сам, як прийде пора, я сам скажу.

— Та гріх же брехати і перед ким-небудь, а не тільки...

— Се не буде брехня, і їм треба усе розказати. Тільки як скажені тепер, а вони, мене не знавши, подумають, що я який-небудь ледащо, що тільки зводжу тебе з ума, тебе будуть лаяти, мене стануть цуратись і будуть нас розлучати. Потерпи, моя рибонько, хоч через петрівку. Я так наведу, що вони про мене будуть знати і чути що-небудь непогане; тоді пришлю людей, тоді їм усе і розкажеш. То брехня і гріх, як зовсім потаїти, а то ми тільки прежде якого часу їм нічого не скажемо. Чи так, моя паняночко? — спитав та й поцілував її щиро, від серця.

— Може, воно і так, — довго подумавши, Маруся сказала. — Я вже нічого не знаю, а усе робитиму, що мені скажеш. Тільки вже, Василечку, мій козаченьку, як собі хочеш, а я вже більш до тебе не вийду ні сюди, ні на вулицю, ні на базар, нікуди.

— А се ж то чому? — спитавсь Василь злякавшись.

— Як собі хоч, а тільки, по моїй думці, се вже гріх, коли чого не можна матері сказати та тее і робити нишком від неї. Хоч розсердись зовсім, не тільки так насупся, як тепер, тільки вже я не прийду, і не дожидай мене, і не шукай мене. Інше діло, якби я посватана була, тоді б і нічого; а то хто-небудь побачить, та про мене ще й слава піде? Не хочу, не хочу! Нехай Бог боронить! Мені тепер і Олени страшно; вона щось дивилась на нас пильненько, як вернулася з города, і усе щось собі під ніс бормотала. Зараз же, прийшовши, піду до неї і усе їй розкажу і попрошу, щоб до часу нікому не говорила. Прощай же, мій соколику, мій Василечку! Не сердься ж бо на мене; адже ти кажеш, що скоро пришлеш старостів? От ми ненадовго розлучаємось. /.../

(Уже і подруга Олена подала рушники хлопцеві верстов за двадцять. Маруся сумує за Василем).

...Що корову доїть, а сама озирається, чи не йде Василь. По воду пішла, оглядається на Василя; у хаті сало товче, а на двері погляда, чи не йде Василь. І жде його і не жде, і хоче, щоб прийшов, і боїться, щоб не прийшов.

...І Василь не луччий був її. Не тільки роботу, покинув хазяїна і город; знай, блука круг села, де жила Маруся. Ходить, ходить, у бір піде, над озерами, де з нею сидів, сяде — нема Марусі, не йде Маруся. По селу вулицями ходить, та не зна, де її хата, як і батька її зовуть і прозивають...

От вже і пущення пройшло, тиждень петрівки минається. Ходить наш Василь і не зна, що вже йому й робити. Аж ось іде своєю дорогою, бачить, чоловік віз мішки від вітряка, та вісь йому і уломила. Чоловік той хоче, щоб підв'язати як-небудь, так шкапа не стоїть; і той чоловік мучиться з нею, а друге й те, що й воза не підніме, бо вже собі старенький був.

(Василь допоміг чоловікові справити воза, а потім згодився провести його до двора).

Василь пішов за ним помалу і нічого не розпитував, бо йому до всього було байдуже, тільки, знай, об Марусі й дума. От іде та іде за возом, як бачить, чоловік у тім селі, де Маруся живе, та повернув у вулицю. Василь зрадувався. «От, — дума, — тут пробуду, то, може, що-небудь прочую про Марусю, — як-то вона, моя галочка, поживає».

Аж от заїжджає чоловік на двір. Василь зирк — біжить його Маруся назустріч до чоловіка і кричить:

— Де се ви, тату, були? Ми вже вас... — та й замовкла, як уздріла свого лебедика, та з радощів уже не зна, що й робити: вернулась у хату та аж труситься і не зна, що й робити.

Наум (се то він і був), поносивши мішки у комору, розпрягши кобилу й упоравши все з Василем, ввійшли у хату, посідали, поговорили. Василь вже не мовчав, то про се, то про те розпитував; про себе розказував, як живе, де служить. Звичайний був проти Насті, а на Марусю, що тут микалась то в кімнату, то в хату, то з хати у сіни, то з сіней вп'ять у хату, і не дививсь зовсім і буцімто й не він. І вона собі дарма, неначе його зроду вперше бачить.

Посидівши Василь і наговорившись, став збиратись додому. Наум і каже:

— Приходь, Василю, коли хоч, до нас завтра обідати: неділенька свята, іще наговоримось.

Василь сказав, що прийде, поклонивсь і пішов з хати, а Наум кликнув:

— А де ти, Марусю? Проведи Василя від собаки за ворота.

Марусі на руку ковінька: мерщій з хати, і ще Василь не вийшов із сіней, вона вже й біля нього, і зчепились рученьками. Вона йому й каже:

— Василечку! Якби ще тебе не побачила хоч день, то б і вмерла.

— Завтра, Масю, і я тобі розкажу, як страждав без тебе. Тепер, здолай милость, прислухайся, що старі про мене казатимуть: чи будуть хвалити, чи корити? Та й розкажеш мені, щоб я знав, як наше діло начинати.

— А ось що я зроблю, Василечку: коли мої старі будуть тебе хвалити, то я пов'яжу на голову червону скиндячку і коси покладу, коли ж, не дай Боже, що ні, то пов'яжу чорну стрічку, без кіс. Ти тільки приїдеш, так на мене і дивись, то й знатимеш. Прощай же, мій лебедику, до завтраго.

Увесь вечір Маруся, хоч ложки, миски перемивала, мисники змивала, піч мазала, милася, та все так тихенько робила, що її не чути було вовсі: боялась-бо вона, щоб через свій шелест не пропустити якого слова, що батько й мати казатимуть про Василя; а ті, знай, його хвалять. Настя те й діло розказує, який вій звичайний, який собою красивий, а Наум хвалить, який-то він розумний, неначе письменний.

— Я, — каже, — знаю його весь рід; чесний, дядьки заможненькі, хоч він собі сирота, та ба! І отцевський син не буде такий бравий козак, нічого казать.

Маруся не пропустила ні жодного словечка і ще звечора наготовила червону скиндячку, щоб завтра на голову положити, і з веселістю, і з радістю лягла спати; тільки того вже не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоч часинку.

/.../ От дождались і Петра, розговорілись.

На самого полу-Петра, так вже перед вечором, вбігла Настя в хату, аж задихалась, та й кричить:

— Науме, Науме! Либонь, старости йдуть.

— До кого?

— Та до нас, до нас; от вже у дворі. Сідай швидше на лаву; а ти, Марусю, біжи хутко у кімнату та вбирайся.

Маруся, як тільки почула про старостів, то що було у руках, усе попускала і не стямиться, що й робити; тільки дивиться на матір, а очиці як жар, так і горять; а сама була рум'яна, а то почервоніла, як калина. От мати мерщій пхнула її у кімнату і стала її убирати у нову плахту і усе, що треба, по-дівчачи.

Затим ось стукнуло під двер'ю палицею тричі.

Наум хутко достав нову свиту, новий пояс, одягається, підперізується, а сам труситься, неначе з переляку, і каже собі нищечком:

— Господи милосердний! дай моїй дочечці доброго чоловіка; не за мої гріхи, а за її добрість пошли їй щастя.

От вже стукнули і вдруге, теж тричі, палицею.

Наум, одягтись зовсім, змінив із скатерті, що на столі, і, посунувши хліб, що завжди лежав на столі, к покуттю (а за тим Настя засвітила свічку перед богами), сів на лавку в кінці стола й дожидається.

Аж ось стукнули під дверима і втретє, теж тричі. Тоді Наум перехрестився і каже до них:

— Коли добрі люди та з добрим словом, то просимо до господи! Насте! Іди ж сідай і ти.

От Настя, затим упоравши Марусю, вийшла і, перехрестившись тричі, сіла біля Наума.

За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах аглицької каламайки, поясами попідперізувані, з паличками, і у старшого старости хліб святий у руках. За ними ввійшов Василь... крий матір божа! — ні живий, ні мертвий: білий як стіна.

Пришедши у хату, старости помолились Богу святому і поклонились хазяїну і хазяйці.

Зараз Наум (хоч і знав їх дуже добре, а тільки для закону) пита:

— Що ви за люди й відкіля, і за чим вас Бог приніс?

Старший староста й каже:

— Прежде усього подозвольте вам поклонитись і добрим словом прислужитись. Не позгнушайтесь вислухати нас; і коли буде теє, то ми і онеє; коли ж наше слово буде невлад, то ми і підемо назад. А що ми люди чеснії і без худої науки, то от вам хліб святий у руки.

Наум, узявши хліб, поцілував і, положивши на стіл край свого хліба, каже:

— Хліб святий приймаємо, а вас послухаємо. Сідайте, добрі люди! До чого ще дійдеться, а ви своїх ніг не турбуйте, може, й так здалека йшли. А з якого царства, з якого государства?

Старший староста і каже:

— Ми є люди німецької, а йдемо з землі турецької. Ми собі ловці, удалії молодці. Раз дома, у нашій землі, випала пороша... Я і кажу товаришу: „Чого нам дивитись на таку шквирю, ходім съкати усякого звірю”, — і пішли, їздили, слідили і нічого не получили. Назустріч нам якраз їде на вороному коню отсей князь (а Василь устав та й кланяється, бо се про нього говорили). От після зустрічі він каже-говорить нам такії речі: «Ей ви, ловці, добрі молодці! услужіть мені службу, покажіте дружбу! Ось якраз попалась мені лисиця або куниця, а трохи чи не красна дівиця, їсти-пити не жалаю, достати її жалаю. Поможіте, піймайте, чого душа захоче, усього від мене бажайте. Десять городів вам дам і скирту хліба». От ловцям-молодцям того і треба. Пішли ми по слідам, по усім городам. Перш слід пішов у Німеччину, а далі у Туреччину; ходимо, шукаємо, а її не піймаємо. Усі царства-государства пройшли, а її не знайшли; от і кажемо князю: «Не тільки звіра в полі, що куниця; пошукаємо деінде, найдеться й красная дівиця». Так наш князь затявсь, при своїй думці зоставсь. «Скільки, — каже-говорить, — по світу не їжджав, у яких царствах-государствах не бував, а такої куниці, ніби красної дівиці, не видав». От ми усе по сліду йшли та в се село — як зоветься, не знаємо, — прийшли. Тут вп'ять пала пороша, ми, ловці-молодці, давай ходити, давай слідити; сьогодні рано устали й зараз на слід напали. Пішов наш звір та до вас у двір і з двора до хати; тепер жадаємо його піймати. Певно, вже наша куниця — у вас у хаті красна дівиця. Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому ділу вінець. Віддайте нашому князю куницю, вашу красную дівицю! Чи віддасте, чи нехай підросте?

Поки староста це законне слово казав, Маруся у кімнаті усе поклони біла, щоб батько віддав її за Василя, а він, сидячи на лавці, скрізь двері дивиться на

неї та теж то здихне, то з нею переглянеться. Як же усе староста розказав і прийшлося батькові одвітне слово казати, вона так і припала до дверей, і слуха.

От Наум усе, насупившись, слухав, помовчав, а далі і каже:

— Не вмію я до прикладу у сім ділі сказати... Спасибі вам за вашу працю. Ідете ви з дальньої дороги, то, може б, випили по чарці?

Маруся, як се почула, та в голос; Настя аж об поли руками вдарила та й крикнула:

— Ох мені лихо! А чому ж се так?

А Василь так об землю і кинувся, та аж приповз навколішках до Наумових ніг, та цілує їх, та гірко плаче і просить:

— Будьте мені батеньком рідненьким! Не гнушайтесь бідним сиротою!.. За що в мене душу віднімаєте?.. Не можу без вашої Марусі жити! Буду вам за батрака вічно служити... Буду усякую вашу волю сполняти... Що хотіть, те й робіть зо мною! Дайте сиротиночці ще на світі прожити!..

Тут і Маруся, забувши, що їй гоже і що ні, вибігла тож собі і впала до ніг отцевських, і просить, і плаче, то кинеться до матері, і руки їй цілує, і приговорює:

— Таточку, голубчику, соколику, лебедику! Матінко моя ріднесенька! утінько моя, перепілочко, голубочко! Не погубляйте свого дитяти, дайте мені, бідненькій, ще на світі пожити! Не розлучайте мене з моїм Василечком. Не держіть мене як дочку, нехай я буду вам замість наньмички: усяку роботу, що скажете, буду робити і не охну. Не давайте мені ніякої худобоньки: буду сама на себе заробляти, буду вас доглядати і шанувати, аж поки жива. Хоч один годочок дайте мені з Василечком пожити, щоб і я знала, що то за радість на світі!..

Отак і Маруся, і Василь один перед одним усе просили своїх старих, та так жалібно, що старости обидва поставали і, знай, полами сльози утирають.

Далі старший староста не втерпів і каже:

— Ох, панове сватове! Не слід мені, бувши у сьому важному чину, лишне слово говорить; моє діло таке: сказав, що закон велить, та й жди одвіту; що почуєш, з тим назад іди. Сказано, дасть нам по чарці, так вже тут нічого доброго ждати. Одначе, видячи їх сльози і убивство, якось-то моторошно й нам не сказати чого-небудь. А що пак, Олексійовичу? ніде дітись: благослови діток, нехай Маруся нас пов'яже.

Наум тільки покрутив головою, обтер слізку рукавом та й вп'ять понурив голову і мовчить. /.../

Тут вп'ять усі приступили до нього, що коли, кажуть, любиш Василя, так чом не віддаєш за нього Марусі? Маруся ж так і повисла йому на шию і обмива його слізеньками, а Василь тож припав навколішки, та гірко плаче, та, знай, просить.

— Але чому не віддаю? — сказав Наум, здохнувши. — Бо жаль свого рожденія. Не той час; при такому важному ділі, як є сватання, не можна усього

говорити. Прийди, Василю, завтра, та сам, — без людей; отут я тобі усе розкажу. Більш нічого і говорити. Прощайте! От вам ваш і хліб святий.

Чи хотіли, чи не хотіли старости, узявши хліб назад, пішли з хати з Василем; або так сказати, що повели його, бо він сам і не здужав і йти.

Зостався Наум зі своєю сім'єю, сів собі і сумує. Маруся аж звалилася на піл від сліз, і Настя плачучи сиділа над нею...

(Маруся розповіла батькам про свої зустрічі із Василем і все просила батька, щоб віддав її за Василя, інакше «вік у дівках сидітиме, і ні за кого не піде, окрім нього»).

* * *

Ні світ ні зоря, а вже Василь і в Наума. /.../ От, як повиходили вони, Наум і каже:

— Василю! Сядь лишень біля мене та слухай не перебиваючи, що я тобі скажу. Не по моїй правді, бо у мене, окрім гріхів, нема нічого, а за отцевські і материнські молитви наградив мене Бог милосердний жінкою доброю, роботящою, покірною і несварливою. Батьківщини ми з нею не розтратили, а потроху, Бог благословляє, усе добавляємо. Велика милість Божа! Утро й вечір дякую за наше неоставленіє, а щонайбільша милість Божа до нас, грішних, у тім, що наградив нас дочкою; та ще якою? Се не чоловік, се янгол святий...

— Ох, правда, дядечку... — перебив йому Василь, а він його зараз зопинив і каже:

— Цить-бо, Василю, мовчи та слухай і не перебивай мене. Се ти, бачивши її очі або щоки і що вона во всім собою красивенька, та й хвалиш її; а я не про її тіло, я кажу про її душу. Яка-то вона тихая, слухняная; Бога небесного зна, і любить, і боїться прогнівить його; нас шанує і бережеться якомога, щоб ні в чім нас не прогнівити. Жалослива не то що до чоловіка, та аж до манісінької комашечки. Худа ніякого і по духу не зна і боїться самої думки об нім. Яка сама добра і незлобна, так і про усіх дума, усякому повірить: і Бог її сохранив, що вона тебе, а не кого ледачого полюбила; з другим би пропала на віки вічні. Та й ти її, сердешну, збив було з пантелику; знаю усе. Ох! Гріх так робити!

— Дядьку! — обізвався було Василь.

— Мовчи, племіннику; ти розкажеш опісля. Таку-то дитину нам Бог милосердний дав; хоч я і батько її, а не можу проти правди казати. Що ж ми називаємося за родителі, щоб не думати об щасті свого дитяти? Я ж кажу: коли б вже і сяка і така, ну так би й бить. А за її добрість, за її смирноту, покірність треба їй такого мужика, щоб їй був як отець; щоб він її кохав, жалував, щоб — не дай Бог! — коли і трапилось якеє худо, чи ділом, чи думкою, так він би її відводив, вчив би її на усе добре, не давав би її кому зря зобіжати; а покірну та смирну, як вона, хто захоче, той і зобідить. Чим нас Бог благословив у сім світі, чи худобинкою, чи скотинкою, усе тут би зосталося зятеві затиш, що я хочу зятя, коли Бог благословить, узять до себе у приїми. Так се вже не чие, як моє діло, глядіти дуже пильно, щоб він був хазяїн добрий, щоб хоть би вже не

розтратив і не розтеряв, що від нас прийме, і щоб і її не довів ні до якої нужди; а коли Бог благословить діточками, так щоб і їх до пуття через науку довести, і дещо і їм залишить. Тепер скажи мені, Василю, не правду я кажу?

— Правду, панотче, святу правду ви говорите. Коли б ваша милість, щоб мене нагородили Марусею, я б усе те сполнив, що ви тепер розказуєте.

— Не можна, Василю: не будеш ти її таким мужем і хазяїном, як хочеш, бо се не від тебе. Коли ж я знаю, що сьому не можна бути, і бачу свою Марусю, що зовсім розум погубила, полюбивши тебе... /.../

— Та чом же ви, Наум Семенович, думаєте, що я не буду добрим її мужем і хорошим хазяїном?

— Ти ж мені розказував про себе. Ти сирота; у дядьків твоїх по два, по три сини, і ти із ними у одній сказці¹. Сказка ваша дев'ятидушна, дядькові хлопці малі; а як прийде набор, то певно тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитись; і дядьки скажуть: «Ми тебе поїли, зодягали і до розуму довели, служи за нашу чергу». А що тоді буде з Марусею? Ні жінка, ні удова; звісно, як салдаток шанують: як саму послідню паплюгу, і ніхто не вірить, щоб була салдатка та й чесна. Та й трохи чи й не так! Де їй за полками таскатись? А молоде, дурне, попадеться ледачим людям, наведуть на усе злеє. Худобу розтаскають, повіднімають, хто її захитить? Діточки без доглядіння у бідності, у нищеті, без науки, без усього помруть або — не дай Боже! — бездільниками стануть. А вона затим ізстаріється, немощі одоліють, бідність, каліцтво... тільки що в шпиталь, до старців! (Сказав се та й заплакав, як мала дитина). Не приведи, Господи, і ворогу нашому такої судби!.. Так-то, Василю, як би я тебе не любив, а скажу по правді: так я тебе полюбив, так мені тебе жалко, як рідного сина! — а не хочу загубити своєї дочки, і такої, як наша Маруся. Тепер сам здоров бачиш, чому не можу тебе зятем прийняти.

¹ *Ревізька сказка* — так за часів кріпацтва називався реєстр так званих «тяглових селян» (вони повинні були відбувати державні повинності й платити податки).

— А як я найму за себе найомщика?

«Найомщика?» — подумав Наум, а далі й каже:

— А з чого ж ти наймеш, коли тільки получаєш від хазяїна вісімдесят рублів у год, а батькової копійчини нема?

— Дядьки допоможуть.

— Не потурай на те, Василю; допоможуть, та не тобі, а собі. До чого дійдеться, тобі за тебе лоб забриють, а найомщик опісля піде за дядькових хлопців. Рад би і я тобі допомогти, так усе не те. Як знатимуть, що в тебе жінка багата, то так тягнутимуть, що тільки держись, і усе до кінця не доведуть, усе залишатимуть, щоб було за що вчепитись. Коли б ти сам, своєю копійкою, здужав найняти, так би так! Василю! От тобі образ царя небесного і його матері пречистої, і Миколая святого! Принеси бумагу, що найомщик прийняв за самого тебе і за твої гроші — от тобі зараз, обома руками, віддам Марусю. /.../

От ввійшла Маруся, а за нею і Настя.

Василь, узявши Марусю за руку, і каже:

— Марусенько! Правду, велику правду сказав мені твій батько. Треба нам розлучитись.

— І навіки? — через велику силу спитала Маруся.

— Побачимося... і будеш ти моєю, коли не на сім світі, так на тім! Прощай, моя Ма... — і не договорив, як вона зомліла й покотилась йому на руки. Він її пригорнув до серця кріпко, поцілував, віддав її нечутвенну батькові на руки, поцілував руку йому і Насті... і пішов швидко, не оглядаючись...

Не будемо розказувати, як кріпко і як довго Маруся за ним журилася. Ледве-ледве, сердешна, з журби не вмерла. Скільки вже батько з матір'ю її не розважали, усе нічого; а тим іще пуще, що не знала вона, за чим і куди Василь її дівався... /.../ Бо об Василеві ні чутки, ні вісточки, як у воду впав. /.../

Зачали парубки засилати старостів до дівчат. Знай, люди швандяють по вулицям з паличками у руках. То гляди: ідуть двоє попереv'язувані рушниками, бодряться, вихваляються: от там і там таку-то за такого просватали. А інші свинячою стежкою, попід плотами, мовчки собі ідуть, і під плечем, замість хліба святого, несуть... гарбуз! Еге! Нігде дітись: як заробили, так і відвічать.

Не одні старости заходили і до старого Дрота сватати Марусю, — та що ж?

— Таточку мій ріднесенький! я їм, — каже, — піднесу по чарці!

Старий було гримне на неї:

— Чи ти дурна та божевільна! Чом ти не йдеш? Люди хороші, чесного роду, парень бойкий; чи тобі поповича, чи купця треба?

— Василя, а коли не Василя, то й нікого!.. — каже було Маруся.

От і м'ясниці пройшли, і усюди пішла слава, що Дротівна Маруся і горда, і пишна: за тутешніх парубків не хоче, а жде собі панича із-за моря. Вона про сую славу знала, сміялась і каже було: «Дарма! І підожду». Парубкам же хоч і кріпко досадно було, що така красива і багата дівка у лад не дається, та нічого було робити: силою не озмеш.

Пройшов і піст, відговілись і — слава тобі Господи! — дождались воскресенія. Маруся у великодню суботу сама учинила паску, положила туди яєчок, імберю, бібків, шапрану, і спеклася паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась. Полагодила усе, що треба, а на самий Великдень уранці з батраками понесла до церкви на посвященіє паску, баранця печеного, порося, ковбасу, крашанок з десяток, сало і грудку солі і, розіславши на цвинтарі у ряду з другими хустку, розложила усе гарненько, як її мати навчила, бо Настя після недуги не пішла з двора. Наум же став у церкві Божій і молиться.

(Наум пішов до церкви молитися. Він не повірив своїм очам, коли побачив Василя, який вийшов на середину церкви читати Апостола. З'ясувалося, що хлопець навчився грамоті.

Після служби Наум запросив Василя до них в гості. Маруся дуже раділа гостеві. Парубок розказав, що найнявся до купця-залізняка, щоб відкупитися від рекрутчини. Той обіцяв восени знайти за свої гроші «найомщика» за Василя. Хлопець день і ніч вчився, щоб навчитися читати, писати і рахувати. Цього потребувала його нова служба. Побачивши чесність і кмітливість Василя, хазяїн став доручати йому різні важливі справи. Тепер він мав їхати до Одеси, а потім до Москви. Повернутися сподівався тільки до церковного свята Пречистої.

Тепер Наум дозволив парубку заслати старостів до Марусі. Закохані дякували батькові та матері).

Отже і вівторок настав. І к вечеру стали дожидатись старостів: прибрали хату, засвітили свічечку перед Богами, старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася, так вже нічого й казати. От постукали і раз, і вдруге, і утретє, і ввійшли старости, і подали хліб, і говорили старости законні речі про куницю, як і поперед сього було.

Зараз Наум — а раденький же такий! — і каже, буцімто з серцем:

— Та що се напасть така? Жінко! Що будемо робити? Дочко! а ходи-ке сюди, на пораду!

Маруся, вийшовши із кімнати, засоромилась — Господи! — почервоніла, що твій мак, і, не поклонившись, зараз стала біля печі та й колупа її пальцем.

От Наум і каже:

— Бачите, ловці-молодці, що ви наробили? Мене з жінкою смутили, дочку пристидили, що скоро піч зовсім повалить, мабуть, дума тут більш не жити! Гай, гай! Так ось що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося, а щоб ви нас не порочили, що ми передержуєм куниці та красні дівиці, так ми вас пов'яжемо і тогді усе добре вам скажемо. Дочко! Прийшла і наша черга до прикладу казати: годі лишень піч колупати, а чи нема чим сих ловців- молодців пов'язати?

Іще не час було Марусі послухати, — знай, колупа.

От вже мати їй каже:

— Ти чуєш, Марусю, що батько каже? Іди ж, іди та давай чим людей пов'язати. Або, може, — нічого не придбала та з сорому піч колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, так в'яжи хоч валом, коли і той ще є.

Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочці два рушники довгих та мудро вишитих, хрест-навхрест покладених, і положила на хлібові святому, а сама стала перед образом та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилася у ноги і поцілувала у руку, неньці так же; і, узявши рушники, піднесла на тарілочці перше старшому старості, а там і другому.

Вони, уставши, поклонилися, узяли рушники й кажуть:

— Спасибі батькові й матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу навчили. Спасибі і дівочці, що рано уставала, тонко пряла і хорошенькі рушнички придбала.

Пов'язавши собі один одному рушника, от староста і каже:

— Робіть же діло з кінцем, розвідайтесь з князем-молодцем: ми, приведені, не з так винуваті; в'яжіте приводця, щоб не втік з хати.

От мати й каже:

— Ану, доню! Ти ж мені казала, що на те по п'ятінках заробляла, щоб шовкову хустку придбати та нею пеню зв'язати. Тепер на тебе пеня напала, що не усіх пов'язала.

Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший, як сама. Наум їй і каже:

— Сьому, дочко, сама чіпляй, за пояс хустку затакай, та до себе притягай, та слухай його, та шануй; а тепер його і поцілуй.

От вони і поцілувались, а Василь і викинув Марусі на тарілку цілкового.
/.../

— Ох нам лишенько, — скрізь сльози кажуть обоє. — Ми ж і не наговорились, ми й не надивились один на одного... неначе сьогодні тільки зійшлися.

— Не плач, Василечку, — каже йому Маруся. — Ти у дорозі й незчуєшся, як і спасівка настигне, тоді вернешся сюди і будемо укупці. Гляди тільки, щоб ти був здоровий; не скучай і не удавайся у тугу без мене; а я, оставшись без тебе, рано й вечір буду слізоньками вмиватися...

— Годі ж, годі, моя перепілочко! Не плач, моя лебідочко! — каже їй Василь, пригортаючи до свого серденька. — Нехай я на чужій стороні один буду горе знати, а ти, тут zostавшись, будь здорова і весела та дожидай мене. А щоб нам одрадіш було, так прошу тебе: вечірня зірочка як зійде, то ти, споминаючи мене, поглядай на неї; у ту пору я стану зорювати, гляну на тую зірочку й знатиму, що ти на неї дивишся, то мені одрадіш буде, неначе я дивлюся на твої очиці, що, як зірочки, сяють. Не плач же, не плач!

Отак-то вони у останні часи розмовляли і обоє плакали безперестанно! А як же прийшло зовсім прощатись, так що там було?.. Коли вже і старий Наум так і хлипа, як мала дитина, а мати, глядячи на сльози та на тугу Марусину, аж злягла; так що про молодих, і казати!.. На прощанні випрохала Маруся у Василя сватаний платок, що замість хустки йому дала, затим, щоб часом дорогою не загубив і що вона на неї, мов на нього, дивитиметься. Поважив їй Василь, віддав, а вона положила у той платок горішки, ще ті, що сперва-наперва Василь дав їй на весіллі, зав'язала, та й положила до серденька, та й каже:

— Тут воно лежатиме, аж поки ти вернешся і сам озьмеш.

Сяк-так Василь насилу вирвався від старих, а Маруся пішла його проводити. То було на самі проводи, і треба було через кладовище йти, де на

гробах у той день усі поминають своїх родичів. От Маруся й узяла мисочку, щоб і своїх пом'янути...

/.../ Маруся, смутна й невесела, усе молилася та знай поклони біла; як же заспівали дяки «ні печалі, ні воздыханія», так вона так і захлипала та й каже:

— Як ти вернешся, Василечку, то, може, мене на сім кладовищі будеш так поминати.

Василь аж здригнув після такого слова і хотів її зопинити, щоб викинула таку думку з голови, так і у самого сльоза так і б'є, а на серці туга така пала, що йому дух так і захватує; і сам не зна, від чого йому так є. /.../

Сяк-так, то з журбою, то з тугою, промаячила Маруся до спасівки; а у спасівку, і к пречистій, казав Василь, буде неодмінно. Хоч і не зовсім Маруся повеселішала, та усе-таки неначе стала потроху оживати. /.../

Раз у спасівку, на третій день після Спаса, віддавши вона обідати і поприбиравши усе, пішла у бір за грибами і вже нікуди більш, як на ті ж озера. Напала на рижики, та так же їх багацько було, та такі мудрі; і хоч і побродила по воді, та назбирала їх повнісіньке відро іще й кошик. От ще б то їх брала, та як же пішов дощ, та престрашений, як з відра, та з холодним вітром; а вона була ув одній тяжинувій юпці і свитини не брала. Що їй тут на світі робити? Нікуди і не кажи, щоб забігти та пересидіти, бо до села було далеченько, а дощ так і полива! Нігде дітись — треба бігти додому. Ішла, а де і підбігцем, та поки прийшла додому, так одно те, що утомилась, а друге — змокла як хлюща, так з неї і тече; а змерзла ж то так, що зуб з зубом не зведе, так і труситься.

З лихом пополам прибігла додому. А дома ж то мати старенька і усе собі немошна, не здужала піднятись і у печі затопити. Лихо та й годі нашій Марусі! Нитки сухої на ній нема, а нігде обсушитись; змерзла неначе зимою, а нігде обігрітись. Злізла на піч, та як не на топлону, так ще пуще змерзла. Укрилась і кожухом — нічого! Так лихорадка її і б'є!

Прийшов і Наум, упоравшись з батраками. Нікому йому ні вечеряти дати, та й нічого. Перш був розсердивсь, а далі як розслухав, що йому Настя, стогнуци, розказала, та й замовк; далі назирнув Марусю та аж злякався: Господи, твоя воля! Сама як вогонь гаряча, а її трусить так, що й сказати не можна!

Тьохнуло у животі в нашого Наума! Подумав-подумав та й став Богу молитись. Се вже у нього була така натура: чи хоч трохи біда, чи радість є йому яка, зараз до Бога; так і тут. Помоливсь, перехрестив тричі Марусю і ліг собі. Прислухається троха: Маруся не заснула? «Дай Господи, щоб заснула і щоб завтра здорова була!» — сказавши сеє, ліг і... заснув. /.../

Довго того розказовати, як вона три дня так страждала! Що таки циліурик лічив, а то він і німця привозив; і той і масть до боку прикладав, і чого то вже не робив!... так нема легше та й нема! І що далі, то усе гірш було. /.../

Вже Марусю нарядили і положили на лаві, біля вікна. Став Наум над нею, помоливсь, зложив руки нахрест та й став приговорювати:

— Донечко моя милая! Марусенько моя незабутня! Що ж ти не глянеш каренькими своїми оченятами на свого батенька рідного? Що ж не кинешся рученьками обняти його?.. Що не проговориш до нього ні словечка?.. Ти ж мене так завжди зустрічала... а тепер... закрила свої оченьки, поки вздриш господа на страшному суді; зложила рученьки, поки з сим хрестом, що тепер держиш, вийдеш з домовини назустріч йому; скріпила уста, поки з янголами не станеш хвалити його!.. На кого ж ти нас покинула?.. Узяла наші радощі з собою; хто нас буде веселити такою добрістю, як ти? Хто нас, сиріт, на старості буде жалувати?.. Хто нас, як билиночок у полі, буде доглядати?.. Хто зопинить наші горючі сльози?.. Хто обітре нам смажні уста?.. Хто у болісті промочить нам запеклий язик?.. Не повеселила ти нас, живучи з своїм Василем! Не порадувала нас своїм весіллячком!.. Береш своє дівування у сиру землю!.. Зате подруженьки убрали твою русу косу, як до вінця; скиндячки положені... квіточками завітчані... і з правого боку тож квітка; нехай люди бачать, що ти була дівою на землі, дівою йдеш і на той світ.

Який зібрався народ, — а вже таки повнісінька була хата і в вікно багато дивилося, — так усі навзрид плачуть!.. Та й як можна було утерпіти, дивлячись на чоловіка, що зовсім у старості, сідого, як лунь, немощного, — стоїть над своїм дитятею, що одним одна й була йому на світі, і ту пережив, і ту, на самім цвіту, хова, а сам зостається на світі з старістю, з недугами, з горем, один собі з старою до якого часу! /.../

Об старій Насті вже нічого й говорити: не здужала не то що порядку давати, та й з місця не вставала; усе сиділа біля покійниці, і вже не плакала, бо і сліз не стало, а тільки тяжко здихала і ні півслова не здужала, голосячи, приговорювати. /.../

У хаті і у кімнаті жінки порались, то діжу наставляли, то муку сіяли, то локшину кришили, то птицю патрали; а народ то біля мертвої, то біля відчиненого вікна, що над нею, дивилися; — а обоє старі із журби так вже стяглися, що аж злягли... Як разом — крик!

Хтось дуже застогнав, аж закричав... Народ за вікном тож крикнув: «Василь, Василь», — і розступивсь. Наум, почувши сее, скочив, зирк у вікно... лежить бідний Василь біля вікна, мов мертвий зовсім!..

У ті пори, як дзвонили по душі Марусі, їхав мимо церкви сердека Василь і поспішав якомога до хазяїна з радістю, бо усе зробив, як тільки краще можна було, і віз йому великі бариші. Як їде і чує, що дзвонять; здригнув кріпко, неначе йому хто снігу за спину насипав, а у животі так і похолонуло, і на душу така журба пала, що й сам не зна, що він таке став. Перехрестивсь і сказав: «Дай Боже царство небесне, вічний покой помершому!» — а сам по коням погнав, щоб швидше одчот віддати хазяїну та й до Марусі і щоб вже з нею не розлучатися аж до весілля.

Так от яке весілля знайшов Василь! А як побачив свою Марусю, замість, щоб на посаді сидіть, лежить на лаві під церковним сукном, хоч і убрана, і

заквітчана, та не до вінця з ним, а у яму від нього іти! Як се побачив, закричав жалібно, застогнав, поблід як смерть та тут же і впав мов неживий!..

Насилу та на превелику силу його відволодали. Вже й водою обливали і трусили... аж ось зирнув, повів кругом очима та й сказав тихесенько:

— Марусю!.. Де моя Маруся?

— І вже, сину, Маруся ні твоя, ні наша, Божа! — став йому Наум казати. — Покинула нас!

Василь сидить, як окам'янілий, і не баче, і не чує нічого. От Наум подумав, бачить, що треба йому розжалобити, щоб тільки він заплакав, то йому й легш буде, от і став до нього говорити... Та вже ж як то жалібно говорив, що й подумати так не можна, як то він йому усе розказував: як його Маруся любила, як за ним убивалася, як занедужала і, вмираючи, що йому наказувала... Василь, сеє слухавши, як заплаче, зариде, як кинеться до неї... припав, цілував їй руки... І не вимовить нічого, тільки: «Марусю... моя Марусенько!» То покине її, плаче та вбивається, та вп'ять до неї. А народ таки увесь, та що то — і малі діти так і голосять, дивлячись на нього і старих, що обплакують і його, неначе мертвого.

Отак було усе до вечора. Народ помаленьку розійшовся, і вже ніччю Наум, внемігшись зовсім, трошки задрімав. Прокинувся, дивиться, що Василь і не дума відійти від вмершої; стоїть біля неї навколішках та знай руки їй цілує, та щось і приговорює з горючими сльозами. От Наум йому і каже:

— Спочинь, сину, хоч трохи! Завтра тобі тяжкий день буде, зберися з силою. Бачиш, і я, вже мені більш її жалко, та й я таки трохи задрімав, щоб хоч мало голові легш було.

— Вам її більш жаль? — каже Василь. — Та як се можна і подумати? Я її любив у сто раз більш, чим ви!

— Вже сього не можна розібрати: ти кажеш, що ти більш, а я знаю, що я її отець, стар чоловік, і вже в мене дочки не буде, а ти собі, як захочеш, дівку й завтра знайдеш...

— Тату, тату! — жалібно сказав Василь, — і вам не гріх так говорити... і у яку пору і у яким місці?

/.../ Як передзвонили на збір, ось і несуть від церкви святий хрест і корогви, за ними мари, а там ідуть аж три попи і четвертий диякон, та усе у чорних ризах, а дяків — так з десятка два. А за народом так насилу протовпились до хати.

Наум, побачивши, що вже усе готово, став одбирати людей: кого дружком, кого у піддрузі, кого у старости, жінок у свашки, і усе по Двоє, дівочку у світилки, парубків аж дванадцять у бояри, а молодого не треба було вибирати, бо Василь, її посватаний жених, був тутечки. От як відібрав усіх, та й став їм кланялися і просити:

— Люди добрі, сусіди любезнії! Панове старики, жіночки-пань-матки, і ви, парубоцтво чесне, і ти, дівча молоденьке! Не зогнушайтеся послухати мене,

старого, батька нещасного! (А сам так і рида). Не привів мене Бог — воля його свята! — заміж дочки віддати і з вами, приятелями, хліба-солі розділити і повеселитись, а сподобив мене, грішного, віддати йому одну-однісіньку дочечку, чисту і непорочну, як голуба білого. Збираюсь тепер поховати її дівуваннячко, як закон велить і як її слава заслужила. Потрудітесь піти за нею у почоті, проводіте її дівування на вічну южизнь, не у нову хату і не до милого мужа, а у сиру землю і у темну домовину! Потіште своїм послухнянством і мене, старика, батька скорбящого, що свою утробу...

Та хотів поклонитись, та аж впав до землі і гірко-гірко заплакав, а увесь народ за ним. Далі, уставши і віддохнувши, каже:

— А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам та поїзд знаряджа.

От покликали Настю, а замість її поставили другу жінку, щоб голосила над покійною та приговорювала, до якого часу треба.

Не сама вийшла Настя, а вивели її до почоту, бо вже зовсім нездужала. За нею винесли хлопці скриню з подарками і відчинили. /.../...Настя стала роздавати із скрині усе добро, яке було... а далі й каже, перехрестившись:

— Слава тобі, Господи, що було що роздати за душу моєї милої Марусеньки і обділити добрих людей. Нащо мені теє придане її, коли я і її рішилась...

А переплакавши, і каже:

— Де ж наш ще молодий?

От його і привели до неї. Обняла вона його кріпко, цілує, плаче і приговорює:

— Зятчку мій милий!.. Синочку мій коханий... Як порох ув оці, так ти мені зостався. От же твоя хусточка сватаная! Маруся без тебе усе її біля серця носила, а вмираючи, заповідала причепити її тобі, як будуть її ховати... Не забувай моєї Марусі і як вона тебе вірно до смерті любила... Не забувай нашої з батьком старості!.. Не покинь нас... приглянь нас у немоцях!.. Нікому ж нам буде і очей закрити, і пом'янути нас!..

Василь блідний-блідний, як тая настояща смерть, волосся йому розкудовчене, очі, мов у мертвого, дивляться і не бачать нічого; руки неначе судороги покорчили, а сам, як лист, труситься; і незчувся, як ту хустку йому почепили за пояс, насилу промовив до Насті;

— Матінко рідненька!..

Та більш нічого не зміг сказати. От, причепивши хустку, Настя перехрестила його та й каже:

— Бог тебе, мій синочку, сиротиночко, удовець без вінця, благословить і матір його Божа на усе добреє, тільки не покидай нас!.. — сказавши сеє, пішла голосити над дочкою.

От як зовсім управились, попи почали правити, що треба, покропили домовину святою водою, бояри положили Марусю у труну, а дружечки поправили на ній коси та цвіточки і на голову положили ще віночок (бо ще не

була вінчана), що самі зв'язали то з жовтих гвоздиків, та з ромену, та з різних цвітоків.

Сердешний Наум ледве ноги переставля, а ще таки хотів закон сполнити: підійшов до труни, перехрестив Марусю. /.../

Після сього бояри й понесли з хати труну, а Наум таки ще услід, хоч гірко плаче, і ще таки посилювався сказати:

— Прощай, Марусю, з мого дому! Недовго ти в мене гостила, та з тобою усеґда радість була... Ти не вернешся вівіки, і я радості не матиму тож вівіки! /.../

Василь би то, може б, і не зійшов би з місця, бо в нього і пам'яті не було, так його вели два старости у рушниках під руку.

За домовиною ішли або вели сусіди й приятелі Наума і Настю, що так і розливаються, як тая річка. А дзвони? так Господи! не перестають і усе дзвонять. А народу, народу! І за домовиною, і побіля домовини, і по вулиці напереді, і по воротям, і по плотам... що то і сказати не можна, скільки їх там було. Поки донесли до церкви, то аж дванадцять разів застановлялися читати Євангелія і усякий раз підстиляли бумажний платок. Який піп прочита, тому й платок.

Відслуживши у церкві і службу Божу і похорони, як слідує, понесли тим же чином і на кладовище. Як стали опускати труну у яму, то від Насті подали двадцять аршинів нерозрізаних рушників та на них і впустили домовину... і що то! Увесь народ так і голосить! А Наум кинувсь навколішки, підняв руки догори та й молиться: «Господи праведний! Твоєю волею осиротів я, старець немощний! Тіло моєї дочечки віддаю матері нашій землі; а душу прийми у царство своє... і не остав мене, грішного!»

Далі став читати «Отче наш», аж поки зовсім опустили труну і попи молитвою запечатали яму. Тут Наум устав, узяв землі у жменю... труситься, сердешний, та плаче, плаче! Кинув землю і каже:

— Дай нам, Господи, ув однім царстві бути з нею!.. Прощай, Марусю, у в останній раз! Нехай над тобою земля пером!

Тож і Настя так зробила. Як же прийшлося Василеві кидати, схватив землі у жменю, як зариди, затруситься... пальці йому звело, і руки не може розправити, щоб сипнути землю у яму... трясся-трясся — так і впав нечувствений...

Тут увесь народ, кожний хоч по жменьці, кидали землю у яму, щоб бути з нею ув однім царстві, а далі бояри засипали лопатами, і зовсім докінчили, і верх вивели, і у головах поставили хрест високий та товстий і зеленою краскою обмальований...

От і уся Марусі пам'ять!.. /.../

Після обід, як усі, дякуючи Наума і Настю і поминаючи Марусю, порозіходились, і як уже дома усе поприбирали, послав Наум у город до

Василевого хазяїна, чи не там він? Не було й нема! Послав до родичів — не чули і не бачили! /.../

Минув вже і другий год. На третьому прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й каже:

— Кланявся вам ваш Василь!

Наум так і скрикнув від радості:

— Де ти його бачив? — та й гукнув на Настю (бо вже собі на старості стала глухенька), щоб ішла ближче слухати про Василя.

Зрадувалась і Настя, бо й вона дуже жалковала, що не було об ньому ніякої чутки; підсіла до того чоловіка і просила, щоб розказав, де він його бачив і як йому поводитьсь.

От чоловік і каже:

— Бачив його у Києві, вже він не Василь, а... отець Венедихт...

— Як се так? — закричали обоє старі.

— А так, — каже чоловік, — що він там пішов у ченці. /.../

На тім же місці і у той же час обіщавсь Наум із старою у Київ їхати. Бог їх туди й приніс. Пішли по монастирям, зараз у Печерському спиталися про дякона, з таких і таких місць, про отця Венедихта. От їм чернець і каже:

— І вже пом'яніте його за упокой! Він і прийшов немощний, та таки себе не поберігав: не слухав нікого, ськав усякої болісті і заморив себе зовсім. Далі чах, чах та от неділь зо дві як і помер. Та ще таки від суєти не збавивсь: вмираючи, просив якомога, щоб йому у труну положити якоїсь землі, що у нього у платку була зав'язана, а платок шовковий, красний, хороший платок, просив положити йому під голови. То як закон запереща монахові такі примхи, то його і не послухали. /.../

Довго, довго стояв Наум над гробом його!.. Далі здихнув, перехрестився і каже:

— Дай, Господи милосердний, щоб ти там знайшов свою Марусю!..

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 40-60 РОКІВ ХІХ СТ.

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Тарас Григорович Шевченко – видатний український поет, художник, мислитель. Його творчість стала потужним голосом боротьби за свободу, соціальну справедливість і збереження української культури.

Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринці на Черкащині в сім'ї кріпаків. У дванадцять років залишився круглим сиротою. З чотирнадцяти років був козачком у пана Енгельгарда. Жив з ним у Вільно, потім у Петербурзі. Учився малярству в Ширяєва.

22 квітня 1838 року, завдяки зусиллям видатних діячів, таких як художник Карл Брюллов і поет Василь Жуковський, Шевченка викупили з кріпацтва. Він став вільною людиною і почав навчатися в Академії мистецтв у Петербурзі, де здобув славу талановитого художника.

У 1840 році Шевченко видав свою першу збірку поезій — «Кобзар», у якій було вміщено всього 8 творів («Думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван підкова», «Тарасова ніч»).

У 1847 році за участь у Кирило-Мефодіївському братстві та антикріпацькі настрої у своїх творах Шевченка заарештували. Його заслали до Орської фортеці, заборонивши писати й малювати. Незважаючи на це, він таємно продовжував створювати нові поезії, які ввійшли до так званої «захальної книжечки».

У 1857 році Шевченка звільнили із заслання, але його здоров'я було підірване. Він повернувся до Петербурга, де продовжив творити, але його життя обірвалося 10 березня 1861 року. Був похований у Петербурзі, потім перепохований на Чернечій горі біля Канева (22 травня 1861 року).

Запам'ятайте!

Т. Шевченко — основоположник нової української літератури.

Творчість Т. Шевченка поділяють на чотири періоди:

- 1) рання творчість (1838–1843);
- 2) життя і поетична творчість періоду «Трьох літ» (1843–1847);
- 3) життя і поетична творчість періоду заслання (1847–1857);
- 4) останні роки життя і поетичної творчості (1857–1861).

Причинна

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув! /.../
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
¹Причинна - людина, що втратила розум.
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко — в домовину
Сиротою ляже!
Така її доля... О Боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі?... Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки;
Одна, як та пташка в далекім краю.
/.../
Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,

Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали.—
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь:
З осоки коси, бо дівчата). /.../
Зареготались нехрещені...
Гай обіззався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... нічичирк...
Схаменулись нехрещені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... в серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивовались
На її уроду...
Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду.
Защебетав жайворонок,
Угору летячи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защебетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;

Пішов шелест по діброві;
Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знать, добре заснула.
А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила
Не мені, другому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!»
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться,—
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не pomoже!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!
Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як проводжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть — під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,

А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (нігде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікати!
Збиралися подруженьки,
Слізеньки втирають;
Збиралися товариші
Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

Катерина

(Скорочено)

Василию Андреевичу Жуковскому
на память 22 апреля 1838 года

I

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.

Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
Люде серця не побачать,
А скажуть — ледащо!
Кохайтесь ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Знущаються вами.
Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занапастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала. /.../
Прийшли вісти недобрії —
. В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину;
Катрусю накрили¹.
Незчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,

¹ За народним звичаєм, дівчині, яка не вберегла своєї честі й народила позашлюбну дитину, обрізали коси і покривали голову хусткою, імітуючи шлюбний обряд, який не відбувся. Звідси вислів — покритка.

Коли не загине,
Обіцявся вернутися.
Тойді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе;
А поки що нехай люде,
Що хотять, говорять. /.../
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває Гриця.
Виспіває, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має —
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Заколело в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише...
Вичуняла, та в запечку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються,
Та в неї ночують:
«В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запечку
Московського сина.

Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила...»
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила.
Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто питає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!
Вичуняла Катерина,
Одсуне квартиру,
Поглядає на улицу,
Колише дитинку;
Поглядає — нема, нема...
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люде.
Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
«Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!»
Та й не доказала. /.../
Так далеко чорнобривий,
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може, вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий...
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?

На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,
Нема нігде Катерини;
Та здалась на горе!..
Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати. /.../

II

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився,
Не дивиться на світ Божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
«Що весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояре?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягодку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх річей,
То її послухай.
Іди, доню, найди її,

Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю...
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас...»
Ледве — ледве
Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась...
Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого?»
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
«Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
«Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люде;
Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде».
Ледве встала, поклонилаь,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила,
Промовила: «Не вернуся!
В далекому краю

В чужу землю чужі люде
Мене заховують;
А своєї ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе,
Чужим людям скаже...» /.../

III

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирцею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люде,
Що кого втомило:
Кого — щастя, кого — сльози,
Все нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
Буде лихо, буде!
Зострінуться жовті піски
І чужії люде;
Зострінеться зима люта...
А той чи зостріне,
Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе;
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить...
/.../
Іде шляхом молодиця,
Мусить бути, з прощі.

Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій
Заснула дитина.
Зострілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: «Люде добрі,
Де шлях в Московщину?»
«В Московщину?
Оцей самий.
Далеко, небого?»
«В саму Москву. Христа ради,
Дайте на дорогу!»
Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила
Та синові за гіркого
Медяник купила.
Довго, довго, сердешная,
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала...
/.../ Не питайте, чорнобриві,
Бо люде не знають;
Кого Бог кара на світі,
То й вони карають...
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє) —
Люде б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, Боже милий!
За що світом нудить?
Що зробила вона людям,

Чого хотять люде?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину! /.../
Отаке-то лихо, бачите, дівчата.
Жартуючи кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль:
«Нехай, — кажуть, — гине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувать».
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелося москаля шукать.
Де ж Катруся блудить?
Попідтинню ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк — зима впала.
Свище полем завірюха,
Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині. /.../
Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилась завірюха,
Де-де позіхає;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
Подивилась на дитину —
Умите сльозою,
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина,
Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить — ліс чорніє;
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь мріє.

«Ходім, сину, смеркається;
Коли пустять в хату,
А не пустять, то й надворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?» /.../

IV

Попід горою, яром, долом,
Мов ті діди висоkochолі,
Дуби з гетьманщини стоять.
У яру гребля, верби вряд,
Ставок під кригою в неволі
І ополонка — воду брать...
Мов покотьоло червоніє
Крізь хмару — сонце зайнялось.
Надувся вітер; як повіє —
Нема нічого: скрізь біліє...
Та тільки лісом загуло.
Реве, свище завірюха.
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий,
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лихо,
Що не видно й світа.
«Еге, бачу, яка fuga!
Цур же йому з лісом!
Піти в хату... Що там таке?
От їх достобіса!
Недобра їх розносила,
Мов справді за ділом.
Ничипоре! дивись лишень,
Які побілілі!»
«Що, москалі?... Де москалі?»
«Що ти? Схаменися!»
«Де москалі-лебедики?»
«Та он, подивися».
Полетіла Катерина
І не одяглася.

«Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тільки й знає,
Що москаля кличе».
Через пеньки, заметами,
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй назустріч,
Як один верхами.
«Лихо моє! Доле моя!»
До їх... Коли гляне —
Попереду старший їде.
«Любий мій Іване!
Серце моє кохане!
Де ти так барився?»
Та до його... За стремена...
А він подивився,
Та шпорами коня в боки.
«Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене —
Я Катруся твоя люба.
Нащо рвеш стремена?»
А він коня поганяє,
Нібито й не бачить.
«Постривай же, мій голубе!
Дивись — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися,
Їй же Богу, я Катруся!»
«Дура, отвяжися!
Возьмите прочь безумную!»
«Боже мій! Іване!
І ти мене покидаєш?
А ти ж присягався!»
«Возьмите прочь!
Что ж вы стали?»
«Кого? Мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?

Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... Який сором!
І за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце моє,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина».
Кинула стремена
Та в хатину. Вертається,
Несе йому сина.
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
«Осьде воно, подивися!
Де ж ти? Заховався?
Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!. Дитя моє!
Де дінусь з тобою?
Москалики! голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина.
Возьміть його... бо покину,
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ Божий

Мати породила;
Виростай же на сміх людям!»
На шлях положила.
«Оставайся шукать батька,
А я вже шукала».
Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталося,
Плаче, бідне... А москалям
Байдуже; минули.
Воно й добре; та на лихо
Лісничі почули.
Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась,
Та в яр... біжить... Серед ставу
Мовчки опинилась.
«Прийми, Боже, мою душу,
А ти — моє тіло!»
Шубовсть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло,
Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.
То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає,
То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмирає;
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали —
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люде
Малій сиротині;
Вилле сльози на могилу —
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,

Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови...
Нащо? Щоб пізнали!
Змальовала, не сховала...
Бодай полиняли!

V

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий,
Мале дитя, коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
Ісуса співає.
Хто йде, їде — не минає:
Хто бублик, хто гроші;
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші.
Задивляться чорноброві —
І босе і голе.
«Дала, — кажуть, — бровенята,
Та не дала долі!»
Їде шляхом до Києва
Берлин шестернею.
А в берлині господиня
З паном і сім'єю.
Опинився против старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,
Дивується пані.
А пан глянув... Одвернувся...
Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята...
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.

Пита пані, як зоветься?
«Івась». — «Какой милый!»
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

Наймичка
(Скорочено)
Пролог

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом;
У тумані, на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:
«Ой тумане, тумане,
Мій латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!..
Я не одна, єсть у мене
І батько, і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє! мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.

Чужі люде хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене; молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе».
Пішла полем, ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала. /.../

I

Був собі дід та баба.
З давнього-давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили.
Як діточок двоє, —
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли.
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбали.
Та діточок у їх бігма,
А смерть з косою за плечима.
Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину
І згадає, дякуючи,
Як своя дитина?..
І Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах, —
Старітися, умирати,

Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II

І дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї. /.../
Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до Бога,
Та хто в далеку дорогу
Їм добре коней запряже?
«А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?»
«Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?..»
«Стривай лишень!
Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми... мов дитина!
Побіжім лиш!.. Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!»
І разом схопились
Та до воріт... Прибігають —
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита —
Та й не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою свитиною!..
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне

Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Тільки пхика.
«А що, Насте?
Я й казав! От бачиш?
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай...
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище...»
Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє,
Другий свічечку, сердешний,
Потом заробляє
Та, ридаючи, становить
Перед образами —
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на радощах
Кумів назбирали
Та ввечері й охрестили
І Марком назвали.
Росте Марко. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко —
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.
«А що ж, — каже, — возьмім, Насте».

«Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й піросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись».
«Та воно-то треба.
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава Богу, —
Підтоптався. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
Зарік, чи як?»
«А що дасте».
«Е, ні! треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату,
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого?
Ні ти нас не знаєш,
Ні ми тебе. А поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо —
Отоді й за плату,
Чи так, дочко?»
«Добре, дядьку».
«Просимо ж у хату».
Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і на дворі,
І коло скотини,
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини
Так і пада, ніби мати;
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє
Й сорочечку білу
Що день Божий надіває.
Грається, співає,
Робить возики, а в свято —

То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу.
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує —
Сама не з'їсть і не доп'є,
Його нагодує.
Не зна Марко, як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться —
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише;
Вона чує з тієї хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко, росте собі,
Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали
Трохима-діда. Прогуло
Прокляте лихо та й заснуло.
На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась

До діда в хату спочивать.
Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті...
Кого-небудь треба сватать!
«Кого ж би тут?» — старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: «Треба Марка
Самого спитати».
«Добре, дочко, питаємо,
Та й будемо сватать».
Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!
«Спасибі вам! — старий каже. —
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!..» —
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати... мати... мати!»

V

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили

З молодницями танцює
Та двір вимітає;
Та прохожих, проїжджачих
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
/.../ Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Благав старий
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
«Ні, Марку, ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люде,
А я наймичка... ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай Бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь...»
Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... заплакала
Й пішла за ворота.
/.../
Вернулася. Катерина
І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Наповали й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.
«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О Боже мій милосердний!
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались —

Вони добрі...»
І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря проводжала,
Так, як матір; і в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно — ніби мати
Покинула хату.
Після Пречистої в неділю,
Та після Першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на призьбі. /.../
Аж зирк — і наймичка ввійшла
На двір. Побіг стрічати
З онуками своєю Ганну.
«А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.
«В дорозі ще й досі».
«А я ледве додибала
До вашої хати,
Не хотілось на чужині
Одній умирати!
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало!»
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
И намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги образочок,
А Карпові соловейка
Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Святої Варвари

Катерині; а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей не стало,
А заробить нездужала.
«А ось ще осталося
Півбубличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII

/.../
Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє служили —
Ні, не помагало.
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить;
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі. Болящая
Щодень, щогодини
Ледве чути, питається:
«Доню Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б підождала!»

VIII

Іде Марко з чумаками;
Ідучи, співає,
Не поспіша до господи —
Воли попасає. /.../
Іде Марко, не журиться.
Прийшов — слава Богу!
І ворота одчиняє,
І молиться Богу.

«Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче!
Швидче веди в хату!..
Слава тобі, Христе-Боже!
Насилу діждала!»
І Отче наш тихо-тихо,
Мов крізь сон, читала.
Старий воли випрягає,
Занози ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
«А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?»
«Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько: вона тебе,
Марку, дожидає».
Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
«Слава... слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати».
Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилюся
До наймички у голови.
«Марку! подивися,
Подивися ти на мене:
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,
Я...» —
Та й оніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі відкрила,
Пильно, пильно подивилась —
Сльози покотились.

«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».
Та й замовкла...
Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала!

І мертвим, і живим, і ненародженим...

Аще кто речет, яко люблю бога, а брата своего ненавижу, ложь есть.

Соборное послание Иоанна Глава 4, ст. 20.

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають.
А що вродить? Побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолуди,
Діти юродивії
Подивіться на рай тихий,
На свою країну!
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну!
Розкуйтеся, братайтесь!
У чужому краю

Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв;
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!
Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чула б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.
Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде!
Розкуються незабаром
Заковані люди.
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!

І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... І не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! Образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, — і премудрих
Немудрі одурять!
Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
— І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, і все знаю:
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та куций німець узлуватий,
А більш нікого!.. — Добре, брате,
Що ж ти такеє?
— Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм. —
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: — Ви моголи. —
— Моголи! моголи! —
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: — Ви слав'яни.
— Слав'яни! слав'яни!

Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А свої
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже.
Отоді ми заходимось!
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люди,
А гвалту! а крику!
— І гармонія, і сила:
Музика та й годі!
А історія!.. Поема
Вольного народу!
Що ті римляни убогі!
Чорт зна що — не Бруті
У нас Бруті! і Коклеси!
Плавні, незабуті!
(У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась! —
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вільних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,

Не минайте ані титли,
Ніже тії коми —
Все розберіть... Та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? Яких батьків?
Ким? За що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили?!
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитеся, що братство
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезонтом
Галушки варило?
Правда!.. Правда, наїдались,
А вам тепер вадить.
І па Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить?
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитеся, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!
Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!
Доборолась Україна

До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. За науку
Не турбуйтеся! Буде
Материна добра плата:
Розпадеться луда
На очах ваших неситих;
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе!
Учітесь, читайте,
І чужому наuczайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злону
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,

Слава Україні.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима.
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали?
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотна
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава Україні,
І світ ясний, не вечірній
Тихо засіяє.
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

Мені однаково, чи буду

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу —
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: — Молись.

Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Не тополю високою

Не тополю високою
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
— Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілуються,
Як їх обнімають
І що тоді їм діється —
Я й досі не знаю...
І не знатиму. Ой, мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись.

І широкою долину

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечернюю годину,
І що снилось-говорилось,
Не забуду я.
Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не знали.
А тимчасом дорогії
Літа тії молодії

Марне пронеслись.

Помарніли ми обоє:
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

Зацвіла в долині

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині,
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались.
Якого ж ми раю
У бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем
Заплющивши очі, —
Такого не хочем.
Сказав би я правду
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям

Однаково буде.

МАРКО ВОВЧОК
(Марія Олександрівна Вілінська)
(1833–1907)

Марко Вовчок – визначна українська письменниця, перекладачка, одна з перших жінок у літературі, яка піднімала важливі соціальні та моральні проблеми. Її творчість стала вагомим внеском у розвиток української літератури та культури.

Марія Вілінська народилася в дворянській родині в селі Єкатерининське Орловської губернії (тепер Росія). Після ранньої смерті батьків її вихованням займалися родичі. Завдяки освіті, отриманій у приватному пансіоні в Харкові, Марія оволоділа кількома мовами, що згодом стало важливим у її творчій діяльності.

У 1851 році Марія вийшла заміж за Опанаса Марковича, українського етнографа. Разом із чоловіком вона познайомилася з побутом і культурою українського селянства, що надихнуло її на створення перших літературних творів українською мовою.

Свої твори Марія публікувала під псевдонімом Марко Вовчок, узявши прізвище чоловіка та додавши народний елемент «вовчок». У 1857 році у Петербурзі вийшла її перша збірка «Народні оповідання», яка принесла письменниці визнання. Ця збірка правдиво зображувала важке життя кріпаків, викривала соціальну несправедливість та підкреслювала моральну силу простих людей.

Згодом Марко Вовчок почала писати російською, створюючи романи, повісті та оповідання. Її твори перекладалися європейськими мовами, зокрема французькою, німецькою та польською.

Марко Вовчок зробила значний внесок у переклад світової літератури українською мовою. Зокрема, вона перекладала твори Віктора Гюго, Жуль Верна, Данієля Дефо. Її переклади вирізнялися високою художньою майстерністю та точністю.

Після смерті чоловіка в 1860 році Марко Вовчок багато подорожувала Європою. Вона жила у Німеччині, Франції, Італії, працювала в Москві та Петербурзі. Її життєвий шлях був сповнений труднощів, але це не завадило їй залишатися активною в літературній діяльності.

Останні роки свого життя Марія Вілінська провела в Нальчику, де займалася літературною та перекладацькою роботою. Померла 28 липня 1907 року.

Марко Вовчок залишила багатий творчий спадок, до якого належать «Народні оповідання» (1857), повість «Інститутка» (1862), роман «Живая душа» (1868), переклади класичних творів світової літератури.

Її творчість стала потужним голосом на захист соціальної справедливості, людської гідності та моральності.

Інститутка (Скорочено)

Т. Г. Шевченку

I

Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувать!) — не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи — і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, то так і моє лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що, сумирна собі, — може, тому, що вже благоденствувала, ледве ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам, одразу й не розбереш; так куди вже бійка! не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде — охає та стогне. А за молодого віку, славлять, вигадочки були чималі і в неї... та треба ж колись і перестати.

За мене, то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. «Розволочитесь, було, каже пані гніваючись, — не пуцу!.. Не той ще вік ваш, щоб бога пильнувати: ще матимете час, — не зараз вам умирати».

Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані заоха або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота, докучає, — аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по інших чуємо. /.../

У старої пані не було роду, окрім мала собі унучечку, — у Києві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті... Було частенько до старої листи шле; а стара тії листи щодня вичитує, і поплаче над ними, і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати бже! увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємось! Панночка буде!

Стара пані немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у кожне віконце на шлях і нас туряє за село дивитись, чи не їде панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказати, нажилися. Шлють, то біжимо-летимо... Весело зочити степ, поля красні! Степ зелений наче втікає в тебе перед очима далеко кудись, далеко... Любо на волі дихнути!

Квіток, було, назриваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, — та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лица була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає; цілує, й милує, та любує. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спзирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: «Може, тобі того з'їсти? Може, того спити?» Наїдків, напйтків понастановлювала; сама сіла коло неї, — не надивиться. А панночка усе прибира, наче той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

— Яковось-то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого.

— Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

— Вчили багацько?.. Чого ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!

— Голубочко моя!.. Звісно вже — чужі люди: обижали тебе дуже... Чому ж ти мені зараз сього не прописала?

— Що се ви, бабуню? Як можна?.. Зараз дознаються.

— Бідолашечко моя!.. Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох, бабусечко! І морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... то вчи та то вчи, та й то вчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

— Та нащось же учаться люди, моє золото. От і наші панночки — на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій.

— Е, бабуню!.. — защебетала панночка. — До французької мови і до музики добре і я бралась, — до танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все інше — тільки морока... Учись та й забудь! І тим, що учать - нуда, і тим, що вчаться біда. Багацько часу пропало марно!

— Так як же оце? Погано вчать?

— Кажу ж вам, що й нудно, і погано, й марно. Вони тільки и думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили... Чого ж ви задумались, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що ж, як ти далі і все позабуваєш?

— Чи подоба ж се, бабуню? Бог із вами! Як же б то між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку?.. А про ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім-таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе спитає, як там тії зорі по небу ходять, або що? Люди й осудять зараз: вчилася, та й не тямить!

— Та що се ви, бабусю? Та се я тільки вам призналась, що не знаю, а чужі зроду того й не дошумраються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще й їх оступачу, — он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? Слухайте!

І заспівала, затигла, — наче тее срібло пересипається. Стара її цілувати: «Серденько моє! Втіхо моя!» А панночка до неї ласиться та просить:

— Купіть мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших.

— Про се не турбуйся, дитя моє. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дівчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено! А найбільш, бабця, людей туманити!

III

— Ходім лишень, голубко, — говорить стара пані, — я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину.

Та й веде її до нас. Ми од дверей та в куток, та купою в куточку й збилися.

— Се ваша панночка, — промовляє до нас пані. Цілуйте її в ручку.

Панночка, чи глянула на нас, чи ні, простягла дві пучечки поцілувати. Стара всіх нас показує, — се Ганна, а се Варка, а се Домаха...

— Боже мій! — аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши. — Чи зуміє ж хто з вас мене зачесати, ушнурувати?

Стоїть і руки заложила, і дивиться на нас.

— Чому? — каже стара. — Зуміють, серце. А ні, то навчимо.

— Як тебе зовуть? — питає мене панночка та, не слухаючи мене, до панії: — Ся буде мені!

— Так і добре ж; яку схочеш, серце: нехай і ся. Гляди ж, Устино (на мене), служи добре, — панночка тебе жалуватиме.

— Ходім уже, бабуню; годі вже! — перехопила панночка; сама скривилась і перекинулась набік, і очі чогось заплющує, і з місця зривається, — от стемений кіт, як йому з люльки в вуса пихкають...

— Треба ж, голубко, — каже стара, — її на розум навчити: се дурні голови. Я скажу те, а ти що друге, то й вийде з неї людина.

— Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порайся! Було яку віддати до міста.

Та й говорять собі, наче про коней, або що.

— Ой, Устечко! — журяться дівчата, — яково-то буде тобі, що вона така непривітна!

— А що ж, — кажу, — дівчата! Журбою поле не перейдеш, та й од долі не втечеш. Яково буде — побачимо.

Та й собі задумалась.

IV

Увечері кличуть: «Іди до панночки — розбирати». Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе.

— Де се бігала? Швидше мене розбери!.. Швидше: я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене:

— Та хутче ж бо, хутче! — кинулась на ліжку. — Роззувай!.. А вмієш ти волосся звивати? — питає.

— Ні, не вмію.

— Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Іди собі!

Дівчата вже мене дожидають:

— А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко?

Що їм казати:

— Дурна я, — кажу, — дівчата, бо не вмію кіс ізвивати!..

V

Другого дня ранесенько прокинулась наша панночка. Умилась, прибралась, оббігла усі будинки, увесь двір, і в садку була. Така веселенька.

— Дома я! — каже. — Дома! Усе мені вільно!

Цілує стару панію та раз у раз питає:

— Чи скоро в гості поїдемо, бабусечко? А коли гості до нас наїдуть?

— Та нехай же я перше сама тобою натішусь, рибко, нехай на тебе надивлюся!

— Та коли ж то вже я діждусь, бабуню! В мене тільки було й думки, що приїду додому — весело буде, людно, музики, танці... Бабусенько мила, люба!

— Ну, добре, пташко! Нехай трошки приберемось, та тоді вже зараз і гостей проситиму.

Почалось прибирання тєє. /.../

VI

Та й справді перхнуло до нас гостей...

(З ранку до вечора немає спочинку слугам: слід догоджати паничам, які приїхали «у світі розважитися», «молодий вік свій скрасити»).

VII

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула, — життя і господарство. /.../

Покине плести стара й нудиться. Убрала її панночка у чіпчик стрічками рябенькими та й посадовила на крісlecky серед кімнати. Приїдуть гості — вона напogотові, привітає їх.

Стара вже світом нудить, а панночка втішається:

— Як славно, бабусечко, як славно, як у нас велично та пишно!

VIII

Нас, дівчат, усіх гаптувати посадовила. Сама й учить та раз по раз надбіга, чи шиємо. І обідати йдемо, то вона хмуриться і свариться.

Далі вже що день, то вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха... та й сама почервоніє як жар, — засоромиться. Поки ж тільки не звичилася; а як оговталась, обжила, то пізнали ми тоді, де воно в світі лихо живе.

Прийду, було, її вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплюся!.. Заплітаю коси — не так! Знов розплітаю та заплітаю, — знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене и щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає, — чого, чого не доказує над моєю головонькою бідною.

Одного разу дожидали в нас полкових з міста. Двір замели ще звечора; у будинку прибрали, як ік Великодню. Сіла панночка зачісуватись... Лишечко ж моє! Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси!.. І така, і онака, і геть-пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і наскакувати на мене, — аж я злякалась! Та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері, а вона за мною в сад: «Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!» Оглянусь я на неї, — страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати, — дух мені захопило, так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь — дівчата коло мене скупчились, білі усі як крейда. Панночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, — аж їй у роті чорно.

— Що ти накоїла, ледащо! Як ти сміла панночку гнівити? Я тебе на Сибірю зашлю! Я тебе з світу зжену!

А панночку вмовляє:

— Не плач, не плач, янголяточко моє: сліз твоїх вона не годна! Ще занедужаєш, Боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі. Буде-бо вже, буде! Нащо сама берешся? Мені внось, що тобі не вгодно.

— А тобі, ледащице, — (знов свариться на мене), — а тобі буде!..

Та й не знаю, як ще другої біди вбігла, що мене не бито. Мають, того, що вже дуже була я слаба, — так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати однести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впади коло мене плачучи:

— Устино, серденько! Оплакана годинонька твоя!.. Мати Божа! За що се над нами таке безголов'ячко?

IX

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи очапала.

Лежу сама, — усі на панщині, — лежу та все собі думаю:

«Таке молоде, а таке немилосердне, Господи!» /.../

Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди, потомлені і варом соняшним, і тяжкою працею; всі мовчать — хіба який зітхне важко або заспіває сумної, сумної стиха...

Часом несподівано котора дівчина вбіжить до мене з будинку:

— Устино! Голубко!

— А що там у вас діється, сестрице? — спитаю її.

— Хоч не питай, Устино, — лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матінко, коли б там не огледілись іще за мене! Ох, Усте, бідна наша голівонька!

— Про мене нічого?

— Де б то нічого!.. Чому не йде до свого діла? Що вона ніжиться, мов пані з Басані? От що, коли хоч знати... Ой, забарилася ж я! Бувай здорова, Устинко!

X

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

— Іди, йди, хуленько йди, Усте!

— Куди йти?

— До панночки, до панії! Та хуленько ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалувалась на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Іди ж бо, йди!

— Як же йти, Катре, не здолію я по землі ступати!

— Я тебе доведу, голубко! Зможися, щоб іще гірш тобі не було. Ходім-бо, ходімо!

Ледве я доплелась до будинку. На порозі стріла панночка.

— Чого се ніжишся? Чому не йдеш служити? Ледащо ти! Постривай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.

Та кричить же то, Боже! Аж задихалась, штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє!..

На той крик і пані не задлялась прилізти... Давай мене ляяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі Богу, того не дознавали од неї, поки не вселилась панночка. Встрічалися тоді в нас карності щоденні, щоденний плач. Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) — панночка біжить до старої: «Бабуню, мене не шанують!» Чи хто заплаче: «Бабуню, діла не роблять, та ще й плачуть!» Та на всіх такеньки вадить та й вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає, — молодий вік ізгадала!

XI

Тільки і дишемо, було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка. Вийде до них — ляскотить по-пташиному, привітна, люба — і що то? — не пізнати!.. А вже як ті паничі коло неї. Той поруч із нею шиється, а той з кутка на неї очима світить; сей за нею у тропу точиться, а той знов збоку поглядом забирає. Вона ж між ними, мов тая перепеличка, звивається. /.../

XII

Спізнався з панночкою полковий лікар та й почав щодня вчашати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, — і на панича не походив!.. А як з нею спізнався? Вже давненько панночки приїжджі переносили, що який то вже там лікар полковий хороший: і брови йому чорні, і уста рум'яні, і станом високий, — така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже, на жодну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь... /.../

XIII

(Не подобався старій пані полковий лікар — „голь нещадима”. Але на вимогу панночки для полкових організували прийом. Лікар не приїхав. Коли гості від'їхали, панночка на слугах зігнала всю злість).

Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає і стогне, і кричить. Стара злякалась, плаче, по лікаря шле. А полковий знаючий, кажуть, та й живе ближче за всіх, — по його!

Тим часом панночка вбралась якнайкраще та й лежить у ліжку як мальована, — дожидає.

Приїхав він, подививсь, розпитав. А вона ж то вже — і голівку хилить, і говорить, помісь співає. Побув яку годинку та й прощається: «Завтра навідаюсь».

Стара пита у внучечки, внучечка задумалась, — тільки їй на питання головою киває. А як стара спитала: «Що, як лікар? Показався як?», то вона стрепенулась: «Гордий, — каже, — такий, як пан вельможний... І що він собі думає!»

Лічив-лічив той бідолаха та й закохався. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, — постерегли одразу що воно є, та й зслизли.

Стара пані тільки що головою в мур не б'ється, та нічого не вradить: «Як ви мені, бабуню, на перешкоді станете — умру!.. І не гомоніть! Не одмовляйте! Змилюйтеся!»

Стара й годі, тільки охає.

XIV

Спустіло панське подвір'я; не тупочуть коні, не торохтять коляси. І панночка тихша: не лає, не б'є, не обскаржує, — все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить удвуконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна та убрана, і рум'яніє, як червона маківка. Він хутенько вбіжить. Яка з нас під той час мигнеться: «Здорова була, дівчино! А що панночка?»

Цілий день прогостює, було. Усе коло панночки сидить, не відступає и ступня. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухається, що вони там між собою говорять удвійзі, та вже така її досада гризе, що вони вкупці, а розлучити несила: боялася и вона унучечки.

Ото вже и сватає він панночку. Плаче стара і журиться тяжко:

— Я ж сподівалась тебе за князя дати, за багача, за вельможного!

— Ох, Боже ж мій! — крикнула панночка плачучи. — Та коли б він був багатий та вельможний, я б і гадки не мала! Давно б уже була за ним! Та коли ж таке безталання моє! Така мені доля гірка випала!

— Та хіба ж таки кращих за його нема? — не сміючи вже одмовляти, а тільки ніби питаючи, озветься знов стара.

— Для мене немає у світі кращого, — нема й не буде! Засумувала панночка, аж змарніла і зблідла. Стара зовсім скрутилась, — не зна далі, на яку ступити.

— На мене на те, що не йди за його, — унучечка у гнів та у плач великий. Хоче втішити: «ось поберетесь», — унучечка свою долю проклинає:

— Се Господь мені лихо наслав, — каже, — і як тому лихові запобігти, не знаю.

Молодий став помічати, турбується:

— Що таке? Чого смутна?

— Та я не смутная...

— Скажи мені усю правдоньку, скажи! — просить, у руку її цілує.

— Поберемось, — говорить вона йому, — а як жити з тобою будемо? Вбого!

— От що тебе журить, серденько!.. Нащо нам теє панство, багатство, коли буде наше життя красне, наша доля весела?

— Бач, ти об мені й не думаєш! — одмовля йому. — А любо ж тобі буде, як приїде хто до нас та буде з нас глумитись: «от живуть-бідують!»

Та й заплаче.

— Серденько моє, що ж мені, бідному, в світі робити? Де взяти? Я зроду не жадав багатства, а тепер прагну всіх розкошів для тебе, тобі на втіху... Що ж я вдію? Рад би я, — каже, — небо прихилити, та не хилиться!

І почнуть отак обоє собі журитись.

XV

Любила вона його, та якось чудно любила, не по-людськи. Ото навернеться, було, хто з панночок-сусідок, допитуються.

— Чи правда, що тая гординя та в тобі закохався?.. Сватає?.. Ревнивий?.. Які дари тобі дарує?.. Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає?

— Вважайте самі, — одказує панночка всміхаючись.

Та й почне перед панночками наругу на його зводити.

— Слухайте, — каже до його, — їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поскоріться ж, щоб я не гнівалась!

Він зараз їде, купує там, щоказано.

— Боже мій! Чого се понакупували? Я сього не хочу! їдьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє. Або так. Хоче він води напитись, — вона:

— Не пийте, не пийте!

— Чому?

— Я не хочу! Не пийте!

— Та коли ж я хочу пити!

— А я не хочу! Чусте? Не хочу!

І вже так гляне чи всміхнеться, що він послухає. Коли то и розгнівається, одвертається од його, не говорить. Він уже і перепрошує, і благає — трохи не плаче.

Панночки приїжджі дивуються:

— Ото! Чи хто сподівався од його такого кохання! І що ти робила? Як ти Бога просила?

Наша панночка тільки всміхається.

Питають, що він їй подарував, — вона перед ними стеле оксамити та атласи, що від старої панії має, та хвалиться:

— Це він мене обдарував!

Чудне панське кохання!

А він на тих сусідочок важким духом дише: бодай їх слід запав!

Стара тим часом розпитує про його, як він собі мається, та й напирала, що в його хутір є.

— Дитино моя! В його хутір є!

— Справді? — покрикне панночка, зірвавшись з місця. — Де? Хто казав?

— Та не дуже далеко за містом. Недавно, кажуть, од якоїсь тітки у спадку йому достався. Тітка була бездітна; він на її руках і виріс.

— Ах, Боже ж мій милостивий! Чому ж се він мені не похвалився? Мабуть, невеличкий хуторець, — нічим гаразд хвалитись. А все ж хутір! Усе ж держава!

Стріла його веселенька, привітала любо, а він радіє. Не знає, що то вітають не його, — хуторець вітають!

XVI

Об Різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!.. Панночка така весела, балаклива; очі блищать; водиться з ним попід руки. А він і очей з неї не зведе, — аж спотикається на ході. Гульба точилась до самого світу.

Отже, скоро жених і гості з двора, панночка в плач. Плаче та на свою долю нарікає:

— Що се я поробила! Що се я починила! Та яке моє життя буде вбоге! Нащо мене мати на світ породила! Горенько моє! Доля моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає унучечку, вмовляє:

— Чого плакати, моя дитино? Годі ж бо, годі!

— Чому Господь не дав йому панства-багатства! — викрикне панночка та так і вмиється слізоньками, по кімнаті бігає, руки заломуючи.

— Дитино моя! Серце моє! Не плач!.. Не будеш ти багатша од усіх, та и убогою не будеш. Усе, що я маю, все твоє.

Вона як кинеться до старої, обіймає, цілує:

— Бабусечко моя, матінко! Дякую вам з душі, з серця! Аж світ мені піднявся вгору! Одродили ви мене, рідна матінко!

— Годі вже, годі, а то й я зарюмаю! Оце ж бо! — промовля стара, та й сама плаче, й сміється.

— Бабусечко, голубочко! То ви з нами житимете?

— Чого б то й бажати, та не випадає. Я такеньки міркую: зостанусь я – тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, поряджати, а ти у хуторі хазяйствуй. /.../

XVII

Повеселішала панночка, клопочеться своїм посагом, загадує та й опоряджає, і сама до всього береться. Навезли з міста шевців, кравців, швачок, крамарів і крамарок. Сама ганяє, жениха турляє,— купує, крає, складає... Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке. Бо таке наше діло: хоч панам добре ведеться, хоч їм горе йметься, а нам певно одно: кому, каже, весілля, а курці смерть! /.../

XVIII

(За клопотами Устина не встигла попрощатися з усіма. Молодий приїхав за панночкою на четверику. Пани попрощалися).

/.../ Посідали пани у той повіз. Мене причепили позаду, на якомусь височенному причіпку.

— З Богом, Назаре! — покрикнув пан веселенько. Тихого та ясного ранку виїздили ми з села, а мороз аж тріщить. Іній запушив верби; біліли віти і сяяли проти сонця. Дівчата висипали на улицю; кланяються мені... Швидко-швиденько бігли коні, — тільки в очах усе теє промигтіло. Нема вже села. Дорога й дорога, безлюдная доріженька попереду мною...

XIX

(Приїхали до міста).

/.../ Пан звелів коней зупинити коло заїзного двору і повів свою молоду у кімнати. Візничі грошей дав — пообідай, а про мене і байдуже.

(Візник запрошував Устину пообідати. Дівчина боялася, що пані покарає її, тому відмовилася).

XX

Чималу ж я годину пересиділа, коли вийшли пани. Пан тоді зирк на мене!

— А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. — Чи обідала ти?

— Гей! крикнув на хазяїна бородатого, що тут на рундуці гроші в долоні лічив, дзвякаючи. — Дайте дівці пообідати! /.../

(Суперечка між панночкою і паном про те, що потрібно зачекати, поки Устина пообідає).

/.../ Довгенько гомоніли пани між собою, а ще довше після того мовчали.

XXI

Присмерком дочапали до хутора. В хуторянських хатах де-не-де світилось. Ідемо вулицею; стали коло будинку. На рундуці купкою стоять люди із світлом, з хлібом святим. Кланяються, вітають молодих.

— Спасибі, спасибі, — дякує пан, приймаючи хліб на свої руки. — Привіз я вам панію молоду, — чи вподобаєте?

Сам сміється, радіє; кому-то вже така краля не сподобна буде!

А пані як гляне на його, — аж іскри із очей скакнули, на лиці міниться. Люди до неї — щоб то її по-своєму вітати; а вона вихопила в когось із рук свічку та в двері — стриб! Люди так і шугнули од тих дверей, нічого панові й не одмовили.

Пан, неспокійний, смутний, пішов собі, похиливши голову.

Ввійшла і я. Дивлюсь, роздивляюсь. Світлички невеличкі, та гарні, чистенькі. Стільчики, столики — все те новеньке, аж лощить. Чую — говорять пани. Прислухаюсь — пані моя хлипає, а пан так-то вже її благає, так благає!

(Молодій господині не подобається, що люди із паном запанібрата. Вона плаче й вимагає, щоб пан змінив своє ставлення до слугів).

Гляди ж, каже пані, — як ти не будеш по-моєму робити, то я вмру!

— Буду, серденько, буду!

XXII

(Зустріч Устини з високим ставним парубком).

XXIII

А пани все по покоях ходять. Молода у кожний куток зазирає що й як.

(Молодій пані не подобається зілля за божничком і те, що слуги порозпускалися).

XXIV

Увійшла бабуса старесенька-старесенька, — аж до землі поникає, та вся-усенька зморщена; тільки її очі чорні іще живуть і ясніють. Увійшла, тихенько ступаючи, вклонилась панії та й питає:

— А що вам треба, пане?

Пані аж з місця зірвалась, що стара така сміла.

— Де се ти, бабо, була? Я тебе вже сам мусив гукати, — каже пан.

— Коло печі була, паночку: Ганні помагала, щоб добра вам вечеронька була.

Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю наляяти; лупа очима та кашляє, та ходить, — не знає, що вже йому й робити. Пані од його одвертається. Бабуса стоїть од порога.

— Що ж, вечеря готова? — питає пан уже хмурніше.

— Готова, паночку, — тихо і спокійненько одказує бабуса.

— Серце (до панії), може б ми повечеряли?

— Я не хочу вечеряти! — одказала пані, вибігла і дверима грюкнула.

— То й я не буду вечеряти, бабусю, — каже пан смутненько вже.

— То я собі піду. На добраніч вам, паночку!

— Іди. Та треба глядіти, стара, щоб я не бігав за тобою сам! — Загомонів був на неї, та зараз і вгамувавсь, як бабуса йому на те звичайненько одмовила:

— Добре, паночку!

Вклонилась і пішла собі.

XXV

Ходив-ходив пан по кімнаті. Чутно йому, що пані плаче за стіною. «Боже мій! — промовив до себе, — чого вона плаче?» І так він те слово тихо, такеньки смутно промовив!

Не втерпів — пішов до неї; цілує, вмовляє. Чималу годину він її благає, поки перестала.

— А вечеряти не хочу, — каже панові. — Я на твої слуги не то що — і дивитись не можу! Так із тобою поводяться, як із своїм братом... родичі та й годі!

XXVI

Сиджу сама у дівочій; сумно, тиша така... Ото життя моє буде! Всюди красне!.. «Гепереньки, — думаю собі, — наші дівчата наживуться без моєї панії! Веселенько та любенько їм укупці... А мені — чужа сторона, і душі нема живої!..»

Коли щось у віконце стук-стук!.. Так я й згоріла!.. Сама вже не знаю як, а догадалась... Сиджу, ніби не чую.

Переждало трохи — знов стукає. Метнулась я та двері всі попричиняла, щоб пани не почули. /.../

(Устина зрозуміла, що це той хлопець, з яким вона спілкувалася. Дівчина боїться, що почує пані, тоді вона буде покарана).

XXVII

(Бабуса просить Устину повечеряти. Дівчина вважає за необхідне запитати у пані дозволу).

XXVIII

Пішла я за бабусею через двір у хату.

— Оце привела вам дівчину, — каже бабуса, вводячи мене в хату.

А в хаті за столом сидить Назар чорнявий і молодичка гарненька, жінка Назарова. У печі палає, як у гуті. Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушничком навішений, квітками сухими й зіллям уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки, і зелені, й червоні, і жовті, наче каміння дороге, викрашаються. Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюче: і кужіль м'якого льону на жердці, і чорний кожух на кілку, і плетена колиска з дитинкою.

— Просимо до гурту! — привітали мене і вклонились.

— Може б, поруч зо мною така краля засідала, га? — каже Назар.

— Хіба ж ви тутечки найкращі, дядьку? — питаю.

Сама озирнулась, аж той парубок уже тут, — з кутка на мене задивився, аж гаряче мені стало.

— А то ж ні? — каже Назар. — Придивись лишень до мене добре: то-то ж гарний! то-то ж хороший!

— Хіба поночі! — одмовила йому весело молодичка.

Славна була то жіночка, — звали Катрею: білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцвітові, ясненькі, а сама кругленька і свіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці баєвій. Смішлива була й гордоватенька, а що вже шамкая! І говорить, і діло робить, і дитину колише; то коло стола її вишивані рукава мають, то коло печі її перстені блискотять.

— Ну, ну! каже їй Назар, — коли б оце не галушки, я б тобі одказав!..

Тут-бо саме Катря його поставила на стіл миску з галушками.

Назар моргнув на мене.

— Не гріх тому добре повечеряти, хто не обідав!

XXIX

Катря хоч і говорить, і жартує, а, здається, все чогось сумна і неспокійна. Бабуся, сидючи за столом тихенько й величненько, якусь думку собі думала. Тільки Назар пустує та вигадує, та регоче, поблискуючи перед каганцем зубами, а зуби, я ж кажу, як сметана. На того парубка я вже не дивилась. /.../

(Слуги стурбовані поведінкою молодої пані. Вона хоч і гарна, але, як замітив Назар, «дивиться так, що аж молоко кисне»).

/.../ — Дівчино-серденько! Скажи нам усю щирю правдоньку, як душа до душі...

Та й спинилась. Всі на мене дивляться пильно... І парубок очей з мене не зведе. Якби мені не той парубок, то все б нічого, а при йому соромлюся та червонію, — трохи не заплачу.

— Дівчино! Лиха наша пані молода? — вимовить Катря.

— Недобра! — кажу їй.

— Господи милосердний! — крикнула. — Чуло моє серце, чуло... Дитино моя! — кинулась до колиски, схилилась над дитиною, — і того ж я сподівалась, йдучи вільна за панського! Вона вже и оком своїм нас пожерла!

Та плаче ж то так, — сльоза сльозу побиває.

— Не такий чорт страшний, як намальований! — каже Назар. — Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

А вона плаче, а вона тужить, наче вже й справді її дитину пані своїм оком пожерла.

— Годі, голубко! — вмовляє Катрю бабуся. — Чого нам дуже тривожитись? Хіба над нами нема Господа милосердного?

Парубок ані пари з уст; тільки куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду.

XXX

Повечерявши, поблагословившись, біжу назад у будинок, а за мною:

— На добраніч, дівчино!

— На добраніч вам! — одказала та й ускочила в сіни. /.../

Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знову озвався під віконцем, чи щоб не приходив...

XXXI

Минає день, тиждень, місяць, і півроку збігло за водою. Здається, що в хуторі тихо і мирно; цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по-своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти-кришенятачка, й ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, да все ж то те якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою. Стоока наче вона була, все бачила, всюди, як та ящірка, по хутору звивалась, і Бог її знає, що їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

А пани-сусіди нашу панію похваляють-величають: ото хазяйлива! Ото розумна! Дарма що молоденька, — добре б нам усім у неї вчитись!

Спершу люди на пана вповали, та незабаром зреклися надії й думки. Він був добрий душею й милостивий пан, та плохий зовсім, — ніщо з його. Опитувався він жінку вмовляти, та не така-то вона. Далі вже і наменкути на сю річ боявся, — мов не бачить нічого, не чує. Не було в його ні духу, ні сили. Сказано: добрий пан — не б'є, не лає, та нічим і не дбає. Як почне пані обмирати та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицілує, і плаче, і сам людей лає: «А щоб вас! А бодай вас!.. От уморять мені друга!»

— Не буде з його нічого, - каже Назар. — Я одразу побачив, що квач, ще тоді, як він Устину обідом нагодував... Якби таку жінку та мені — я б її у комахню втручив, — нехай би пихкала!

Та й зарегоче на всю хату. Такий уже чоловік був той Назар: усе йому жарти. Здається, хоч його на огні печи, він жартуватиме.

А що Катря сліз вилила, то де вже тії й сльози брались. Візьме свою дитину на руки та плаче-плаче! А далі й заригає уголос.

І Прокіп дуже зажурився. Усе щось собі думає і зо мною вже не пожартує.

— Оце ж бо які ви смутні! — кажу йому одного разу (се було ввечері, присмерком). — Чого ви такі смутні?

А він мене за руку, — пригорнув і поцілував. Заки я схаменулась, його вже й немає.

XXXII

Усі люди пов'яли, змарніли; тільки бабуса велична, як і була. Як не лає, як не кричить на неї пані, — бабуса не лякається, не метушиться: іде тихо, говорить спокійно, дивиться ясно своїми очима ясними. І незчуєшся, було, як до неї пригорнешся та й заплачеш, — от як дитина до матері своєї рідної горнеться.

— Не плач, моя дитино, не плач! — промовить бабуса стиха, ласкаво. — Нехай недобрі плачуть, а ти перетривай й усе, витерпи білочку!.. Хіба ж таки й перетерпіти не можна?

Господи! Як же сумно й сумно жилося! Не чути сміху, не чути гласу людського. У двір душа жива не навідається, — хіба за ділом, — та так боязко оглядується, так поспинається вже, наче йому з пущі вихопитись од звіра лютого йдеться.

Спізналась якимось, вечерявши, та й біжу хутенько. «І чому хоч Прокіп не прийшов вечеряти!» — думаю. Коли він так і вродивсь перед очима моїми! Переймає мене і оббігти не пускає.

— Устино, скажи мені правдоньку: чи ти мене любиш? — Утекла б я од його, так ноги мене не несуть. Стою, горю... Він тоді мене за руку!.. Обіймає, пригортає, та все питає: «Чи любиш?» Такий чудний!..

Посідали, поговорили, покохались, — усе лихо забулось. Весела душа моя, і світ мені милий, і таке в світі гарне все, таке красне!.. Чого вже, коли й пані постерегла: «Що це тобі? — каже. — Чого це так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!»

XXXIII

Боже мій милий! Як то вже я того вечора захисного, темного дожидаю!.. /.../

(Закохані Устина і Прокіп зустрічаються вечорами. Катря передчуває біду, яка нависла над ними. Лише бабуса вважає, що «...Коли вже покохала, нехай кохає: то їй судьба така судилася».)

XXXIV

А пані куди далі, то все злісливіша, усе лютіша: аби я трохи спізналась, забарилась: «Де була?», та й стріне мене на панському порозі лиха година. /.../

Господи милий! Своє лихо, чуже лихо, — не знать, що и робити, що починати. У Катрі дитинка занедужала: а тут обід панам звари, вечерю звари та город скопай, обсій, — та ще пані гримає: «Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе навчу робити!»

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. На день благословиться, — до роботи. Бабуса тоді пильнує малої, розважає Катрю; то дитинку до неї винесе, то сама вийде та розкаже: «стихла мала!» або «спить мала!» І такеньки, наче благодать Божа, допомагає, невтомлива, невсипуща.

— Чого се ви, Катре, так наддаєтесь, без спочинку? — кажу їй.

— Робитиму, робитиму, поки сили. (А очі в неї так і горять позападавши). Може, вгоджу, може, вмилосерджу!

Отже, не вгодила й не вмилосердила. Робила й не спала, поки аж нечувствений сон її обняв коло колиски. Прокинеться, — до дитини, а дитинка вже на Божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашна мати, тільки вхопила його до серця, — воно й переставилось.

І побивалася ж Катря, і мучилась, і раділа:

— Нехай же моє дитя, моє кохане-дороге, буде янголятком Божим, — лиха не знатиме моє ріднесеньке! — А далі й заголосить: — А хто ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у світі?.. Дитино моя! Покинула мене, моя донечко!

Назар ніби й нічого, розважає свою Катрю, молодим її віком заспокоює, а в самого вже пом'якшав гучний голос, — потай усіх сумує.

По тій печалі зовсім захиріла, занепала Катря. Не то щоб робити, вже й по світу ходить не здужає. А пані все-таки:

— Чому не робиш діла? Я тобі те! Я тобі друге!

— Тепер я вже не боюсь вас! — одказала Катря. — Хоч мене живцем із'їжте тепер!

Дала ж їй себе знати пані!..

— Прокопе! — кажу я. — Що оце з нами буде!

— Устино-серце! Зв'язала еси мені руки!..

XXXV

Прогнала пані Катрю з двора на панщину: не вважила й на її чоловіка-візнику.

Пан, нишком од панії, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече, — скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець на муріг, — і заліг там, аж зчорнів, ніхто не доторкнувся. Та вже сама пані, походжаючи по двору, вздріла і зняла.

— Се, певно, ти гроші сієш? — каже на пана. — Ой, Боже мій, Боже мій!

Пан на те нічого не одказав, тільки зчервонів дуже.

А Катря не схотіла на світі жити. Щось їй приключилось після тої наруги. Бігала по гаях, по болотах, шукаючи своєї дитини, а далі якось і втопилась бідолашна.

Пан дуже зажурився; а пані:

— Чого тобі смутитись не знать чим? Хіба ж ти не помітив по ній, що вона й здавну навіжена була! І очі якісь страшні, і заговорить, то все не путнє...

І справді, вхопився пан за те слово, — не повно в неї ума було!

Навіжена та й навіжена... Нащо й краще! Порадились поміж собою такеньки та й спокійненькі собі...

XXXVI

Згодили якось москаля з міста за куховара. То ж бо й був чудний! Як зварить панам їсти, сам пообідає, то ляже на лаві та все свище, та свище, та свище, та раптом як співоне! — дзвінко-тоненько, помісь півень кукурікає. Сьому байдуже було наше лихо... /.../

—Бодай вас! — кажу йому якось. — Коли вже ви перестанете того свисту! Тут горе, тут напасть, муки живії, а ви...

— Не горюй, не горюй, дівко! На те вона служба називається. Он бач, скільки в мене зубів зосталось... На службі втеряв!.. Був у нас копитан... ух!

Та тільки ухнув.

— А ти що думала? Як у світі жити? Як служити? Як вислужитись? Тебе б'ють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни!... І! Крий, Боже! Зговоривши теє, знов свистіти! А Прокіп з серця аж люльку об землю гепнув.

— Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась! — grimнув на москаля, аж той свистати перестав. Дивиться на його, як козел на нові ворота. — Не така в мене вдача! — каже Прокіп. — Я так: або вирятуйся, або пропади! /.../

(У Назара, який дуже змінився після смерті Катрі, визріває мрія про втечу).

XXXVII

У рік стара пані вмерла. Не хотілось дуже їй умирати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами негасимі палали. Якось дівчинка не допилювала, та погасла свічечка, — веліла дівчинку ту висікти: «Ти, грішнице, і моєму спасінню шкодиш!»

XXXVIII

Наша пані журилась і плакала за старою дуже.

— Вже тепереньки сама я в світі зосталась! Обдеруть мене тепереньки, як тую липку! Моє око всього не доглядить; а на тебе, — каже панові, — яка мені надія? Ти мені не придбаєш, хіба рознесеш і те, що маємо. Ти й не думаєш, що хутко вже нам Бог дитину дасть. Для дитини, коли не для мене, схаменись, мій друже! Хазяйнуй, доглядай усього, а найперва річ — не псуй мені людей. /.../

(Пан за кума майбутньої дитини хотів узяти свого товариша, але пані заперечила, захотіла за кума полковника).

Уранці поїхав пан і полковника завітав у куми.

XXXIX

Народився син у панії. Що тих гостей наїхало на хрестини! Обід справили бучний. Кум-полковник вкотив у двір сивими кіньми, побризкуючи, подзвякуючи бубонцями. Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лівою шаблю придержує та плечима все напинається вгору.

Я рада, що мені трошки вільніше, — вибігла до Прокопа, — стою, розмовляю з ним коло рундука. Коли де не взявся пан, — веселий такий, як ще був за свого женихання з панією.

— Чого се ви тут стоїте обойко? Що розмовляєте? — сміється.

А Прокіп йому:

— Пане, оддайте за мене дівчину!

— Добре, бери. Прокопе! Я не бороню. Повінчайтесь, та й живіть собі любенько.

— А пані? — каже Прокіп.

Пан зітхнув і задумався, а далі й каже:

— Ідіть за мною! Візьми її за руку, Прокопе!

Сам пішов у кімнати, а Прокіп веде мене за ним, стискаючи мою руку.

— Любо! сказав пан, — я оце до тебе молодих привів. Чи вподобаєш?

А тут у кімнаті панів, паній!.. І полковник поміж усіма, неначе той індик переяславський, походжає та все потроху пирхає.

Наша сидить у крісlecky. Зирнула на нас і одвернулась. Усміх веселий простиг, гнівно на пана згляне й питає:

— Що се таке?

Прокіп кланяється, просить.

— Я вже позволив, — каже пан, — не борони й ти, моя кохана. Дав нам Господь щастя, — нехай і вони щасливі будуть!

Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветься, й загуде, як на трубі:

— До пари, бісові діти, до пари! Обоє хороші! Треба їх звінчати, кумо моя мила. Хочеш заміж, дівко? — питає мене, та що хоче моргнути, то й очі заплющить: не моргне, вже несила — випив повно.

Усі пани за ним підхопили:

— Одружіть їх, одружіть! Чуєте: кум ваш, полковник, говорить, що до пари...

Тоді вже й пані:

— Та нехай собі!

Ми й незчулися, як за поріг переступили. Кинулись духом і, не справивши нічогісінько, похапцем звінчалися, щоб ще не розлучила нас пані.

Дуже вона гнівалась на пана:

— Як ти мене підвів! — дорікає. — Я сього не можу тобі подарувати, як ти мене підвів!

— А тобі, — свариться на мене, — тобі буде!

«Нехай уже буде що буде, — думаю, — та вже ми побралися!» Велико тішить мене, що тепер озватись до його можна при людях, глянути на його, що вже — мій!

XL

Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду та все примовляє:

— А що? Яково тобі у заможжі? Покращало?

Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг би — крізь землю пішов. А зійдуся з ним, — весело й любо; усе лихо забуду. Тільки чоловік мій куди далі, то все хмурніший ходить, аж мені серце болить.

— Чи ти вже мене не любиш, Прокопе?

Він пригорне мене та подивиться в вічі так-то любо, що чую, наче в мене крила виростають.

— А чого ж усе сумний, Прокопе?.. От ми вже тепереньки вкупці навіки.

— О, моє серденько! Тяжко було без тебе, а з тобою ще тяжче... Яково-то сподіватись щогодинки в Бога — догани тобі та муки!.. А боронити — несила... Важко, Усте!

— Як-небудь і зо мною біду перебудемо, Прокопе. Як на мене, то все удвічі легше.

— А може, й справді так, рибонько!

Та й усміхнеться і пожалує мене.

Так-то вже я радію, як розговорю його, розважу!

XLI

Жили ми такеньки з бідою та з журбою до осені. Тут і зчинилось...

Одного дня трусили в садку яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає то з-за тієї гілки, то з-за тієї. Трохи вже й притомилась бабуся, — сіла одпочити.

— От уже й літечко красне минулося! — промовила, — сонечко ще світить, та вже не гріє.

Сеє кажучи, роздивляється навкруги. /.../

(Бабуся пригощає дітей яблуками. З'являється пані та обзиває бабусю злодійкою. Пані б'є бабусю по обличчі. За бабусю заступається Устина, за Устину — Прокіп).

/.../ А пані вже вчепилась у мої коси.

— Годі, пані, годі! — гримнув чоловік, схопивши її за обидві руки. — Цього вже не буде! Годі!

А пані у гніву, у диві великому, тільки викрикує:

— Що? Як? Га?

Схаменувшись трохи, до Прокопа. А той своє:

— Ні, годі!

Тоді вона у крик. Назбігалися люди, дивляться. Пан що було в його духу пригнався.

— Що се?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук. /.../

Пані й почала: і обікрала її стара, і всі хотіли її душі, — такого вже навчила! Сама і хлипає, і кричить, і клене, що вже і пан розлютувався. Як кинеться до мого чоловіка.

— Розбишака!

— Не підходьте, пане, не підходьте! — озвався мій понуро.

— Е, бачу, — каже пан, — тобі тут місця мало. Постой же: розбишатимешся у москалях — скільки хоча!

Пані аж верещить:

— У москалі його, у москалі!.. Тепер і прийом у городі; зараз і вези його!

— Візьміть його! — крикнув пан на людей. — Зв'яжіть йому руки!

Прокіп не пручався, сам руки простиг, ще й всміхнувся. А Назар під той гук до мене:

— Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде!.. От чи буде краще, — не знаю...

XLII

/.../ Аж ось заторохтів на дворі візок. Повели Прокопа. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його:

— Нехай вам Мати Божа допомагає, діти! — А сльози тихі так і біжать з очей ласкавих.

Під'їжджаємо до міста. Пан закурів коло нас і випередив. В'їхали в місто. Хутко проторохтіли улицями. Коло високого будинку стали.

Випустив Прокіп мою руку:

— Усте, не журися.

Повели його до прийому. Я на рундуці сіла, як на гробовищі.

— Не вдавайсь у тугу, — каже Назар. — Біс біду перебуде: одна мине — десять буде.

А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись; розважає мене, а самого, видно вже, що ніхто не розважить.

Коли виводять мого чоловіка... Боже мій, світе мій! Серце в мене замерло; а він веселий, як на Великдень...

XLIII

Зосталась я з чоловіком у місті. Перебігла година тая швидко, як свята іскра спалнула, та довіку не забуду! /.../

(Прокіп вивчає військову науку. Устина і Прокіп винаймають хатку. Устина вирішує йти працювати на поденщину).

XLIV

Хазяйка наша була удовиця старенька, привітна й ласкава, а що говірка! Розказує та й розказує, та все про своє лихо, що весь рід їхній звівся, що сама вона в світі зосталась, як билина в полі. Зітхає раз у раз, частенько, було, й сплакне. Та й за нами чимало вона сліз вилила: як, було, сидимо з чоловіком укупці та говоримо, вона й почне плакати та примовляти, що — ось ми молоденькі, ось ми і хороші — нівроку: жити б та жити та людей собою веселити... Прикладає та й плаче. Ми вже її вмовляємо! Хіба тоді ущухне, як надійде дядько та гримне на неї: знов баба кисне! /.../

/.../ Рано-ранісінько схоплюся; біжу на поденщину. Повертаюся пізно. В руці в мене зароблені гроші. Весело поспішаюсь додому.

Ще на дорозі стріне мене чоловік; любо та міцно стисне за руку і питає тихенько:

— Чи добре натомилась, Усте?

XLV

От якось сидимо ввечері: москаль на лаві з люлькою, хазяйка коло віконця, а ми з Прокопом оддалік. Сидимо мовчки всі; коли у двері хтось — стук-стук; а далі: — Здорові були! — гукнуло щось за дверима.

Се ж Назар!

Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: люлька в зубах; і сивизна, ти б казав, у густі кучері поховалась.

— Хазяйці і всім нехай Бог помагає!

— Спасибі! Милості вашої просимо! — вітає його стара.

— Звідки се ти взявся, Назаре? — питає Прокіп. — От наче з землі вийшов!

— Я звідти, — каже, — звідки добрі люди мандрівки виглядають.

Дядько поворушивсь, — поглядає на двері.

— А чого се крутишся, пане москалю? Однії віри, — не цурайся. /.../

(Назар розповів, що бабуся жива, а панові від пані дісталось на горіхи за втрату двох робітників).

/.../ — Ну, по сій же мові та будьмо здорові! — каже Назар. — Прощай, Прокопе-брате!.. Та ось трохи не забув. Приніс я тобі грошенят крихту: п'ять карбованців. Поживай здоров!

— Спасибі, брате! Не знаю, коли вже я приможуся тобі вернути.

— Гай-га! Аби живі були! Се не панські гроші — братерські: ними не зажуришся. Я собі зароблю: тепер я вільний хоч на півроку; з собаками не піймають.

Та й пішов, попрощавшись. Тільки його й бачили.

XLVI

Господи милий! Яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідною, хоч і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посиджу і поговорю, — нікого не боюся; робитиму чи ні, — ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу.

Коли так навесні чутка: москалі виходять у поход!

— Неправда сьому! — вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда.

А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись!

Прокіп мене розважає, доводить мені, що се лихо дочасне, що повернусь, каже, — будемо вільні.

— Так, так! — кажу, — так, мій голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома; тільки бабуся сама на господарстві. Бабусечко ж моя любя! А я її здалеку на вздвір'ї пізнала, а пізнавши, заплакала. Душею живою вона тільки жива була. Прибіжу до неї, обіймаю, як матір рідну. /.../

/.../ Поблагословила вона нас, як дітей рідних, обділила, чим мала. Попрощалися ми, пішли... Та й не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь-то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє вишне промінєє сонечко...

XLVII

Провела я чоловіка аж до Києва. У Києві служити zostалась, а він з військом кудись далеко на Литву пішов.

— Не суши себе слізьми, серденько! — приказував. — Я вернусь... сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожидай мене!

Дожидаю... Що яка ти, служба, довга! Уже сім год, як він пішов. Чи то ж побачу коли?.. У своєму селі не була. Перечула через люди, що всі живі. Ведеться так, як і перш велося. Бабуся живе, терпить, а про Назара нема й чутки. Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла, — зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки — і року добуду. Якось розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої. «Це лихо дочасне, не вічне!» — думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене й Бог забуде! Він чоловік мій, і добродій мій. Поздоров його, Мати Божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюсь — байдуже мені, що й є ті пани у світі!

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

ВОЛОДИМИР ПОЯТА

Моя колиска

Моя колиска з верболозу —
Селянським сином я вродивсь.
Була у тому воля Божа
Й весняний день благословивсь.
 Це в тім краю, де гори й луки,
 Де сонце щедро сяє всім,
 Д цілували жінці руку,
 Ще й шапку знявши перед тим.
Де української співали
В селі, за чаркою, і в полі,
І звичаї молдавські знали —
Весільний данс кружляли в колі.
 А купіль першая моя
 Була із зілля польового,

І колисанкою щодня
Був шепіт хвиль Дністра старого.
Мене покликав шум дібров,
І соловей учив співати,
Під ноги босі килимком
Траву стелила земля-мати.
Водою щиро пригощав
Там журавель з криниць глибоких,
І силу край мені мій дав,
Любов до нив, степів широких.
І місяць серце хвилював,
Коли в садочок кидав промінь.
Кохання першого спізнав
Я там солодкий, ніжний племінь.
І дарувалось все мені:
Мороз і дощ, і зорі ранні,
Печаль і радощі земні,
Що стали серцю притаманні.
Я дружбу вірну цінував,
Та знав і підлу, чорну зраду.
Наснагу серцю край мій дав
І дарував душі розраду.
О земле, рідна сторона!
Тебе як матір я цілую,
Як мати в мене ти одна,
Тебе я люблячи й звікую.
Коли до Бога полечу,
Й душа в спокуті помандрує,
То серце я тобі вручу,
Тобі, мій край, подарую.

Балада про ізвор

Де віночок гір похилих,
Ще з дитинства серцю милих,
У зеленій влоговині,
Під високим небом синім,
З стародавньої пори
Б'ють джерела з-під гори.
Давно громада тут звела
Серед нашого села
Водовід, і в тую ж пору

Нарекла його ізвором.
Такого, може, хто й не бачив,
То я, як можу, розтлумачу:
З трьох криниць, що під горою,
Під землею, під травою
(Де вони? Як треба буде
Їх покажуть старі люди),
Ось із них вже сотні літ
Холоднюча, наче лід
Вода чиста і прозора,
Народившись тут у горах,
Крізь високий кам'яний
Мур, що держить схил крутий,
З труб залізних витікає,
Шипотом їх називають,
І впадає в жолоби,
Де тінь лягає від верби.
Два жолоби були дубові,
(Довбали руки їх здорові),
А третій довбаний, старий
Ще жолоб цілий кам'яний.
А над ізвором, під горою,
Його вінчаючи собою,
Хрест білий кам'яний стоїть —
Печальний свідок двох століть.
Хто воду тут покуштував,
Той смак її не забував.
Мені ж, вже годі і казати,
Я тут зростав, носив до хати
Води святої від ізвора
І в літній день, і в зимню пору.
І де б в житті я не бував,
Просив у Бога і благав,
Аби мені ще завітати
В той рідний край і привітати
Ту землю, низько їй вклонитись,
Води джерельної напитись
І привітати невеселі
Сумні ті гори і оселі...
Дав Бог, вернувся я до хати,
Та нікому мене стрічати.
Все злії люди обідрали,

Поруйнували, розібрали,
Немає й рідного гвіздочка
Лиш тиша схлипує в куточках.
Один ти, рідний мій ізворе,
Розрадь же, батьку, мене в горі –
Немає роду вже в селі,
А ти усіх на магалі*
І пам'ятаєш, усіх знав,
Усіх стрічав і проводжав,
І дарував всім воду ти,
І не жалів їм доброти,
А я тут сяду під вербою,
І поговоримо з тобою
Та й згадаємо минуле,
Яке давно вже промайнуло,
Бачив все ти на віку,
Як на довгому шляху.
Під високими горбами
Щось шепочеш шипотами,
А від тебе, через села
Тече річечка весела,
Впада в хвилю Дністрову
Та на клаку** світову
Позбирає Чорне море
Річечки з усіх ізворів.
Воду море всю змішає,
Де твоя? Ніхто не знає.
Там вона – вода морська –
І солона, і гірка,
Всім вітрам вона покірна
І морським законам вірна.
Б'ється в берег і питає:
«Де ж ти, милий, рідний краю?
Де ж те місце де родилась?
Там би я усім згодилась –
Добре було всім зі мною,
Мене літом і зимою
Пили всі, благословляли,
Слова вдячності казали...
нема мені вороття
У минуле те життя».
так і ми, ізворе, люди

Не подумавши, що буде,
(Чи то доля наша злая
У світи нас розкидає),
Покидаєм дім, родину,
Від'їжджаєм на чужину,
Та до самого загину
Любим своєю батьківщину.
І мені через хвилинку
Ізвод мовив: «Слухай, синку,
Що робити, коли діти
Розлітаються по світу?
Чи я думав, що так буде,
Що покинуть мене люди?
Знав я всіх із твого роду –
Прадіди тут брали воду,
Гуртом, як в селі годиться,
Копані оці криниці.
Ой, давно ж це, сину, було
Років з двісті вже минуло,
З покоління в покоління
Клалось в мур оце каміння.
Хоч була тут всяка влада,
Люд робив усе до ладу.
І вже, дякувать нащадкам,
Був я завжди у порядку:
І криниці розкопають,
Все почистять, пілатають
Поміняють жолоби
Й устаткують до труби.
Стежки кам'яні мостили,
На добро усе робили,
Щоби люди воду мали
З роду в рід їх пам'ятали».
Та й зітхнув старий ізвод:
«тут колись церковний хор
Так співав, що аж в долину
Спів луною гулко линув
І збиралось все село –
На цих горах аж гуло,
Людей сходилося море,
Ждали радісні, бадьорі
Хід хрестовий до ізвора.

Білий сніг лежить кругом,
Іній впав мереживом,
Все так гарно і святково –
Водохреще – одне слово.
Ось всенощну вже скінчили,
Дзвони в тиші задзвонили,
І у досвітній імлі
Лине спів по всіх селі –
Це із церкви з Слободи
Хор спускається з гори,
А за ним іде весь люд
У руках свічки несуть
Йдуть з хрестом, із корогвами,
З пресвятими образами,
пахне ладановим димом,
Батюшка іде з кадилом.
Хід хрестовий прибував
І довкола тут ставав,
біля моїх жолобів,
Які добре вже помиті
І водою вщерть налиті.
Відблиск свічок мерехтів,
Як тремтять на небі зорі,
Служба йшла біля ізвора.
На ранковому морозі
Всі поєднані у Бозі:
діти, молодь і старі
У святковому вбранні
Радо свято зустрічали,
Всі молитву промовляли
В урочистому чеканні
Слів попових «Во Йордані...»
Як у воду хрест з розп'яттям
Вмочить він – то водосвяття.
А на горбочку, там, де треба,
Вже рушницями у небо
Цілять, всі на поготові,
Ждуть мисливці того слова.
І ось воно! І раптом грім –
З рушниць вогонь і сизий дим!
А в небі в цю прекрасну мить
Зграя голубів летить.

Птахи, лопочучи крильми,
На них стрічки і над людьми
Немов радіючи, кружляють
І у Богінського*** сідають.
У всіх на лицях радість сяє
Водичку кожен набирає,
І від мене все село
Свячену воду в дім несло.
Мене в свята не забували:
На Паску хрест мій прикрашали,
На Трійцю всі дорослі й діти
Чіпляли скрізь зелені віти,
А що вже було на Купала! –
Тут парубоцтво жартувало –
Вереск, сміх, всіх обливали,
У крижаній воді купали.
І пам'ятаю добре й досі
Сільську красуню нашу Фросю.
В цей день спекотний, літню пору,
Прийшла по воду до ізвора.
Красивий парубок Амвросій
Скупав з відра кохану Фросю –
На щастя, бач, від всього серця,
Не знав, що смерть у тім відерці.
Здригнулась лиш, віджала коси,
За тиждень вже й не стало Фросі.
Усі живі, усі купались
Та Бог лиш зна, чому так сталось.
Не пережив Амвросій горя
І кинувсь вниз біля ізвора –
Із муру в камінь головою,
І кров змішалася з водою...
Її ховали – відспівали,
Його ж за ровом поховали...
давно було це, та, одначе,
Й тепер ночами тут хтось плаче,
А в ясну ніч ще й чеше коси
Над жолобом красуня Фрося.
Колись в неділю чи на свято
тут молоді було багато –
Похлюпаються у водичці,
В тіні посидять на травичці,

А то і тихо заспівають,
Як молоді роки минають.
Люди тут завжди бували,
Як мурашки ті снували,
Хоч в мороз, хоч в спеку прали,
Труднощі їх не лякали.
А коли було й завізно,
Як жінки несли білизну,
Щоб до свята все попрати,
Треба чергу переждати.
А поки чергу ту чекали,
Всі новини тут збирали:
Хто умер, хто оженився,
Хто і з ким за що сварився,
Хто, куди й до кого ходить,
Що посіяно, що вродить,
В кого радість, в кого горе –
Взнаєш все біля ізвора!
Тепер не знаю, що це сталося,
Щось в цьому світі помінялось.
До мене рідко ходять люди –
Чи їх нема і вже й не буде?
Вже багатьох давно не бачу,
Тужу за ними я і плачу.
такі ж, як ти, приходять, сину,
відвідуючи батьківщину.
Тут біля мене посумують,
Водичку рідну покуштують.
Минувшини один я свідок
І окроплю їх наслідок,
А сам я з рідною землею
залишусь, вічно буду з нею.
Життя дає земля свята,
Та без людей я – сирота...
«Прощай, ізворе!», – я сказав
Й губами до води припав,
Немов прощався з рідним краєм,
В поклоні руку цілував.
...А гори з кам'яним хрестом
немов заснули всі кругом,
А над ізвором, трохи далі,
Хати пусті стоять в печалі.

І тихо тут, земля сповза,
Вода біжить, як та сльоза,
Зловісно ворон лиш закриче,
Старий ізвод тихенько плаче...

**Магала – куток села, об'єднаний сусідством. (Приміт. авт.)*

*** Клака (молд.) – толока, допомога роботою всім миром. (Прим. авт.)*

****Богінський – господар хати над ізвором, який прикрашав своїх голубів стрічками і випускав їх на Водохреще, коли стріляли. (Приміт. авт.)*

ГАЛИНА ВАСЮТИНСЬКА

Ненько рідна

Матусю, розкажи мені,
Якими ходиш ти краями?
Знялась у небо навесні
Навік з сумними журавлями.
Мені лишила біль і сум,
Буває в розпач поринаю.
З моїх ти не виходиш дум,
Завжди чекаю і кохаю.
Та не повернешся ти знов,
Із тих країв нема вертання.
Ти віддала мені любов,
На кращу долю сподівання.
Тепло стареньких рук твоїх
І ласка – це навік зі мною.
Рідненька! Дай, Господь, тобі
У світлих небесах спокою.

Чекання

Розлетілись по світу
діточки-соколята,
Намагаючись кращої
долі шукати.
Їх чекає матуся, у вікно
здивилась,

І чекає вербиченька,
сумно схилилась.
Хай щастить вам, рідненькі,
у дорогах далеких.
Ждуть вас тато і ненька,
а на стрісі – лелека.
Дай вам, Боже, ні зради,
ні біди не зазнати,
Не забути доріжку
до батьківської хати,
Де з теплом і любов'ю
раді вас зустрічати,
Де вишень біле сяйво,
в хаті – сонця багато.
Навесні ви з пташками
в рідний край прибувайте.
І оселі тепло в далях
не забувайте.

Охорона

Матуся іконку над ліжком
моїм приладнала
З надією, щоб охорона
була у житті.
Молитви святої «отче наш»
вечорами навчала,
Най допомагала б розкритися
світлій меті.
І слово її, що від серця
злетіло до Бога,
Відчулось, напевне, у сяйві
блакитних небес:
В житті мені випала рівна,
цікава дорога,
І порозуміння в сім'ї,
і вдоволеність нести свій хрест.
Траплялися й іспити, інколи
досить жорстокі,
Та відчаю місця в моїй душі
не знайшлось.

Як ліки цілющі, до серця
вливається спокій,
Щоб знову упевнено йти
по житті довелось.

ОЛЕНА ГЕШКО

Білі хризантеми

Хризантеми білі запалали знову
І тремтять між світом осені й зими.
Ми з тобою нині розпочнем розмову,
Хоч її ніколи не скінчали ми.

Приспів:

Матінко-матусю, до землі вклонюся:
Твоя колискова на всі мої роки.
Таточку-татусю, живи у тебе вчуся:
Батьківська наука нам сяє крізь віки.

Хризантеми білі запалали нині,
А між нас – дороги, а між нас – роки.
Матінко і татку, ви своїй дитині
Сонце ясне влили в життя на віки.

Приспів.

Ой ви, хризантеми, хризантеми білі,
Батьківська домівка потопа в квітках.
Всі свої бажання, помисли, надії
Від батьків несу я по усіх світах.

Приспів.

Осінні крила

Глянь, осінь крила розгорнула понад світом,
І всюди барви, барви кольорові.
А зимонька до неї мчить з привітом:
Її вже час, їй хочеться любові.

Зустрілись дві красуні над світами,
Замерехтіли в вальсі чарівному.
Так швидко мчать літа вже за літами,
І, як в дитинстві, я спішу додому.

Матусин сад в осінній заметілі,
Старенька вишня розгубила листя,
І хризантеми квітнуть білі-білі,
А на калині – чарівне намисто.

І чи гуляє осінь по садочку,
Чи зимонька навкруг припорошила,
Матусині пісні сплету в віночок:
Матуся їх співають й мене навчила.

Ці всі пісні я донечці від неньки
Як дивний скарб передаю роками.
В матусі скроні геть уже сивенькі.
Немов в дитинстві – я горнусь до мами.

Нехай же осінь із зимою знову
Стрічаються, танцюють над світами:
Я слухаю ласкаву рідну мову
Татуся мого і моєї мами.

І мову цю я пронесу крізь роки,
Віршами з неї виплету мережки.
Полину я у світ чудний, широкий,
Та до матусі не забуду стежки.

Матуся долю вишивкою пише

Завесніло в маминім садочку,
Завірюха з цвіту старих вишень...
Мати сіла там у холодочку
Й на сорочці мені долю пише.

Вишива мені ненька знову,
Квіточками встеляє груди.
Ніби щиру веде розмову,
Ніби знає, що завтра буде.

А між нами – світи далекі,
А між нами – прожиті роки.
А над хатою, глянь! – лелеки,
Облетіли весь світ широкий.

Ой ви, птиці, величні, білі,
На гніздечку над хатою нині,
Щоб малята у світ злетіли.
Ненька шиє сорочку дитині...

А дитина – й сама матуся,
Донька вже й бабусею стала...
Я до неньки серцем горнуся,
Доки мама є – й горя мало.

АНАСТАСІЯ СПОРИШ

Мамине серце

Мамине серце – бездонна криниця
Сто почуттів може там поміститися:
Ніжність, кохання, турботи, жалі
Вірність та Божих чеснот скрижалі.

Мама під серцем виносить дитину,
Дбає про неї щодня, щогодини.
Мріє про долю для неї щасливу,
Сповнену радості, щедрю, правдиву.

Хочеться мамам усім побажати
З хлібом та сіллю дітей зустрічати
Війни, розруха нехай обминають,
Ангели крилами мам покривають.

Мова, що дала нам мати

Скоро свято наступає.
Кожен з нас про нього знає:
Знову будем шанувати

Мову, що дала нам мати.

Мов багато є на світі,
Знають і дорослі, й діти,
Та бринить у кожній хаті
Мова, що дала нам мати.

Мама молоком годує,
Ніжно над дитям воркує.
З уст слова ласкаві ллються
В нашім серці застаються.

Лиш дитя на ноги стане,
Щебетать не перестане.
Мови рідної слова
Обережно вимовля.

Рідну мову зберігаймо,
І завжди за неї дбаймо,
Щоби дітям передати
Мову, що дала нам мати.

Як добре, коли є ще мама

Як добре, коли є ще мама
Вона найкраща, найдорожча сама.
Це нескінченне, життєдайне джерело,
Що долю діточкам своїм дало.

Воно цілющою водою напуває,
Здоров'я і любові доливає.
І скільки років дітям неважливо
Від всіх чекає вісточку щасливу.

Всім серцем любимо тебе, рідненька!
Схиляєм голови з подякою низенько.
І сльози радості заглянуть знов до хати
Так хочеться тебе, матусенько, обняти.

Старий і стара

Жили собі старий зі старою на восьмому поверсі великого дев'ятиповерхового будинку, що стояв на роздоріжжі при в'їзді в центр міста.

Вони виростили двох дітей, дочекалися внуків, і було в їхньому півстолітньому житті багато всього: війна, довгі блукання країною, життя у віддалених гарнізонах, чужі незатишні кімнати, казенні солдатські ліжка, було кохання, зрада, чвари і примирення, успіхи і невдачі дітей.

Вони одружилися в квітні сорок четвертого в щойно звільненій Одесі, куди приїхали хоронити бойових друзів. А потім, повертаючись розбитими вулицями, набрали на вивіску «Районний ЗАГС», зайшли й замінили довідку, яку видав командир полку, на справжнє свідоцтво про шлюб. Попереду був ще рік війни, і разом «пол-Європы прошагали», але нікого не було і жодного разу поранено.

У ніч на дев'яте травня вона чергувала біля телефону. На світанку із штабу повідомили, що прорвалося німецьке угруповання, і лейтенанта Поліщука чи то поранено, чи то вбито.

А через годину сам Поліщук, брудний і втомлений, з перебинтованою головою розлив у квартири спирт, і вони випили за Перемогу і за довгождане мирне життя.

І ось тепер, через півсотню років, вони сиділи в коридорі на матраці, і під час кожного розриву «Алазані» у старої обривалося серце і, наче м'ячик на тонкій резинці, летіло вниз, а в хребет упинаяся гострий цвях. Ні, їй зовсім не було страшно. І тоді, багато років тому, на фронті, вона не боялася нічого. Але звідки ж зараз ці страшні фізіологічні відчуття? Може, причина в тому, що тут поряд з нею у коридорі сиділи близькі їй люди – дочка і внучка? За старого вона не боялася.

Час від часу на сходовій площадці розносився грюкіт дверей – сусіди за сигналом тривоги спускалися в підвал. Старому, який недавно переніс інфаркт, це було не під силу, і вони залишалися вдома. Вона не чула від старого такої страшної і огидної лайки з весни сорок четвертого, коли холодним квітневим вечором вони почали переправу через Дністер. Вперше вона почула, як він лаявся, забираючи човен у товстого вусатого старшини, удруге, коли в цей човен, який їм не дістався, попав снаряд.

Вранці третього дня настала несподівана тиша. Незважаючи на протести дочки, стара вирушила на розвідку. Їхній будинок стояв розтерзаний, зяяв порожніми очицями вікон та балконів, де-не-де їх завішали ковдрами, вітер рвав їх, і будинок здавався городнім опудалом, яке лякало птахів. Зі стовпів звисали обривки дроту, асфальт було понівечено гусеницями, перехрестя захаращене металом. Із вікна другого поверху в будинку, що стояв напроти, звисав

оксамитовий перехідний червоний прапор. Під вікнами по битому склу походжали допитливі, і вулицю заповнював хрускіт, який заглушував усе. А втім, і заглушувати було нічого – стояла якась неприродна тиша. Літній чоловік у спортивному костюмі навіщось збирав і складав у авоську снарядні гільзи.

На розвилці поряд зі зруйнованим міліцейським постом стояв рефрижератор. Люди в камуфляжній формі завантажували в нього щось важке, подібне на мішки. На бруківці лежав убитий із роздавленою колесом головою. Один із вантажників підійшов до нього, перевірів кишені, забрав документи, і, пхнувши ногою вбитого, попрямував до другого, який лежав у кущах. Цього він прикрив мішком, з-під якого залишилися стирчати босі ноги.

Стара дійшла до продуктового магазину. У непрацюючих холодильниках стояв триденної давності кефір, на прилавках були гірки сухарів і бубликів. Хліба не було, і вона повернула додому.

П'ять днів просиділи вони всі в коридорі на матраці. За цей час зять кілька разів зникав з дому. У перший раз він кинув дочці:

– Я на п'ять хвилин до Вовки, – і прийшов тільки вранці.

Під час його відсутності Настя сиділа, зіщулившись біля матері і вчепившись в її руку так, наче вона також могла зникнути. Одного разу запитала відверто:

– Мамо, татко там, біля мосту?

– Не знаю, – ухилилася від відповіді дочка.

В останню ніч перед їхнім від'їздом Віктор ночував вдома.

Ввечері він прийшов уже з автоматом, у камуфляжній куртці, із шортів смішно стирчали голі подряпані ноги. Перевернувши всю квартиру, він начепив на куртку все, що знайшов: значок дружинника, жовтенятську зірочку, гвардійський значок діда, звідкись дістав і зав'язав на шії піонерський галстук з відгризеним кінцем. У такому вигляді він і провів їх уранці до мосту, клятвено запевняючи, що не кине старого без нагляду.

«Та ну, – подумала про себе стара, – для того ти й автомат приволік, щоб діда охороняти!» Росло роздратування і злість на зятя. Він виріс у спокійний, мирний час, його навіть Афганістан минув, і тепер він, молодий, здоровий, який ніколи не воював, відчував свою неповноцінність. Як вони, сорокалітні мужики, кинулись надолужувати ненавойоване! Це не її, старої, обов'язок – вивезти з міста дитину і вагітну жінку. Так, його обов'язок. А її обов'язок? Її – бути там, вдома зі старим.

Вона намагалась зрозуміти саму себе, зрозуміти, що змусило її піти? Сльози доньки, роздратування зятя, лайки старого? Як могла вона залишити його хворого і безпорадного, його, який півсотню років був їй опорою? Якась невідома сила рухала нею, коли вона рилася в шафах, збирала сумку, то хапаючи, то відкидаючи речі. Так уже було з нею одного разу під час землетрусу, коли вона, не усвідомлюючи нічого, почала збирати старий мотлох,

який давно відслужив свій вік. Старий ще довго знущався над нею, згадуючи той вечір.

Із всієї дороги стара пам'ятала тільки, як бігла мостом, судорожно стискаючи сумку, в якій задихався нещасний Барсик, не реагуючи на Настине: «Бабусю, віддай kota!»

Вона бігла, високо підіймаючи ноги, і лише одна думка билася в голові: «Не впасти б, не впасти б, не стати тягарем для дочки й внучки». А навздогін неслися крики гвардійців: «швидше, швидше», і десь за спиною чулися автоматні черги.

Вдень у поїзді вона плакала і згадувала. Чомусь раптом стало жаль подарованих покійною свекрухою чайних ложечок, нової ковдри, двотомника Карамзіна. Але більш за все жалкувала за покинутими фотокартками, сімейними і фронтовими. З фотокарток думки знову перестрибували на старого, і вона жахалась своїм думкам і вчинкам – от барахло пожаліла, Барсика рятує, а старий залишився там. Уночі провалювалася в напівсон-напівмарення, стукіт коліс на стиках здавався вибухами снарядів. Їй треба було вийти й повернутися, але потяг ішов без зупинок, все більше віддаляючи її від дому. Вона намагалася не прокидатися – уві сні не було думок про старого.

Уранці прокинулась пізно, але очі розплющувати не хотілося. Дочка з внучкою, сидячи на нижній полиці, тихо розмовляли.

– Мамо, а навіщо таткові автомат?

– У домовому комітеті дали, дідуся охороняти.

– Та ну, хто ж дасть, зброї і так не вистачає.

– Звідки ти це взяла?

– Денис говорив, що його брат з нашим татом автомати в нічному бою у румин відібрали.

– Не вигадуй!

– Я й не вигадую, – ображено сказала Настя. – Це Денис говорив.

Коли потяг Одеса – Ленінград прибув на Вітебський вокзал, до нього линув й зімкнувся біля дверей вагонів схвильований натовп. Стара бачила, як метушилася на пероні невістка, але пробратися до виходу було неможливо. Потім з'ясувалося, що вони з сином по черзі щодня зустрічали всі потяги, які прибували з Одеси.

Два тижні в Ленінграді в сина стара мовчала й плакала. Настя з ранку до вечора дивилася новини, перемикаючи телевізор з каналу на канал.

– Дивіться, тато! – скрикнула одного разу.

Важко було зрозуміти, як вона змогла виглядіти й впізнати в кадрі, який швидко промайнув на екрані, батька. Їй ніхто не повірив. Але, затамувавши подих, вона чекала чергових новин. З програми в програму повторювався епізод: до будівлі робітничого комітету під'їжджав БТР, з нього зіскакував юнак у камуфляжі й шортах з автоматом за спиною, і щоразу, очікуючи його, Настя, зітхнувши, говорила сама собі:

– Зараз тата покажуть.

Але ніхто, крім неї, у юнакові з БТРа Віктора так і не впізнав.

У неділю вранці стара, як завжди, прокинулася рано, увімкнула радіо, дочекалася новин. Із повідомлень про Бендери нічого неможливо було зрозуміти. Так само, не промовивши й слова, вона нагодувала сніданком невістку й онуків. Син, збираючись на роботу, поцілував її в щоку:

– Мамо, а ти сьогодні не плачеш.

Увесь день вона не могла зрозуміти, що з нею відбувається, ходила з кімнати в кімнату, все валилося з рук.

Пізно ввечері, коли вже всі лягли, тишу в квартирі порушив тривожний телефонний дзвінок. Серце старої провалилося кудись. У хребет, як під час обстрілів, уп'явся, здавалося, гострий цвях. Тремтячою рукою вона підняла трубку й почула голос старого:

– Нюро, ми живі, будинок уцілів, Вітя варить борщ у самоварі. Вітю, скажи що-небудь!

Вона хотіла про щось запитати, але трубка захрипіла, залящала й замовкла. З-під дивана, свого багатодобового добровільного ув'язнення, виліз Барсик, потерся біля ніг старої і повів її на кухню.

(Переклад з російської І.Ніконової)

ЯКІВ КУТКОВЕЦЬКИЙ

Іон Солтис

1

Тисячоліттями котить свої хвилі сивий Дністер, звиваючись по ущелинах Карпатських гір і зелених степах до самого Чорного моря. Уздовж його берегів, починаючи від витоків і по всій верхній течії, простягаються кам'яністі пагорби. Колись долина Дністра була вся покрита Кодрами, густими травами, чагарниками тернини та шипшини. У лісах, на кам'янистих островах, степових просторах ще збереглися стародавні кургани і підземні переходи, – безмовні свідки кривавих подій часів нашествия печенігів, татар, угорців та інших чужоземних завойовників. Надзвичайно важкою була боротьба молдавського народу з турецькими поневолювачами.

Кілька століть тому Оттоманська орда, подолавши Балкани, дісталася до берегів Дністра, продовжуючи поневолювати стародавні слов'янські племена. Вогнем і мечем підкорювали мирних жителів, спалювали поселення. Серед руїн всюди були розкидані людські скелети, омиті дощами, над якими кружляли зграї ворон. Люди, які зуміли врятуватися, шукали притулку в Кодрах, ховалися в печерах. Але наші предки витримали натиск кривавого ворога. Незважаючи на величезні жертви, вони з надзвичайною мужністю захищали рідну землю.

Ворожі сили переважали чисельністю. Були і свої зрадники: багато боярів перейшло на бік загарбників. Здавалося, що кривавій бійні не буде кінця. Народ перебував на межі повного знищення. Опинившись у такому важкому становищі, він звернув свої погляди на схід. І руку допомоги молдавському народу простягнув його старший брат - великий російський народ.

По долині Дністра, між степовими річками, до самого блакитного Дунаю і далі до Балкан пройшли суворовські та кутузовські полки. Оттоманські орди були знищені. Саме з тих пір Туреччина втратила свій вплив на світовій арені як сильна держава і загарбник малих народів.

Молдавський народ зберігає пам'ять про героїзм руських богатирів, про їх відвагу, мужність, безстрашність і військове мистецтво, відоме ще нашим предкам, які не раз билися пліч-о-пліч зі своїми російськими братами. Ці братські зв'язку кувалися у спільній боротьбі проти іноземних загарбників і були скріплені пролитотою кров'ю на полях битв. Саме вони і стали основою непорушною дружби і любові молдавського народу до великого російського народу.

Спалахнула Жовтнева революція, і її відлуння докотилося до молдавських хат. Наші батьки, за прикладом російських братів, піднялися на захист своєї землі. У лавах Червоної армії воювали і сини молдавського народу, виховані великою партією...

Світло і красиво в долині Дністра! Широкі плавні, очеретяні зарості, густі ліси розкинулися по обидва боки Дністра. І до сьогоднішнього дня на берегах Дністра, наче сторожі, стоять вікові дуби.

Минули століття. Час підточив скелясті береги, і вони перетворилися на гальку і пісок. Прибережні схили, раніше покриті заростями терну і шипшини, з часом оголилися. Але краса долини Дністра, як і раніше зачаровує. Людина перетворила її своєю працею, і вона стала ще прекраснішою! Навколо розкинулися колгоспні сади, виноградники, горіхові гаї. Біля підніжжя з'явилися нові села, колгоспні польові стани. А навколо напівзруйнованих древніх фортець вишикувалися заводи і фабрики, школи та електростанції ... А вечорами в парках робітничих селищ, сіл і міст відпочиває молодь і люди старшого віку після робочого дня. Звідусіль чути веселі пісні. Міцно приросла радянська людина до рідної землі, яка стала ще ближчою і дорожчою його душі.

І ніколи в нашій пам'яті не зникне той тихий недільний червневий день 1941 року, коли фашистські вандали вторглися на наші землі... І почалася небачена в історії людства війна. Сини й дочки молдавського народу, взявшись за зброю, пішли на фронт. На полях битв вони захищали честь, свободу і незалежність своєї країни так само самовіддано, як і їхні російські брати. Багато з них були удостоєні високого звання – Герой Радянського Союзу. Серед них, як незгасаючий факел, висвічується образ Івана Солтиса, комсомольця з села Кузьмин, що на лівому березі Дністра. Пам'ять про подвиг Івана Солтиса ніколи

не померкне в серцях радянського народу. Вона буде жити як вічний заклик до мужності, відваги і любові до матері-Батьківщини.

2

Дорога петляє між садами і виноградними плантаціями вгору за течією Дністра. Долаючи степові простори, річка повертає вліво до підніжжя високих пагорбів. Погляду відкривається долина, що вражає своєю красою.

Тут, на березі Дністра, в 8 км від міста Кам'янка, знаходиться село Кузьмин. Крізь ранковий серпанок проглядаються веселі будиночки, колгоспний склад, школа. По дорогах рухаються люди, підводи, вантажівки. Від школи стежка, яка потопає в садах, веде до Дністра. На березі грають діти. Десь за садами чується пісня.

Нижче, за течією Дністра, берег плавно переходить у височину, місцями перетяту ярами. Тут, на зеленій галявинці, сховався біленький будиночок, побудований по-старому, з низенькими дверима і двома віконцями. Від часу стіни будиночка покривились, а дах осів. Однак будиночок тримається міцно, наче вріс у землю.

У цьому будиночку в 1923 році, коли на схилах Дністра досягав виноград, а на полях вже збирали кукурудзу, в сім'ї наймита Сидора Солтиса народився син Іванко, майбутній Герой Радянського Союзу, який став гордістю молдавського народу.

Сидір Солтис пас сільську череду. Кожен день він вставав на зорі, брав свою торбу, батіг і виходив на сільський майдан. У ранковому світанку вимальовувалися верхівки дерев, дахи будинків, над якими клубочився дим, а вдалині – вершини пагорбів. Сидір Солтис піднімався на невелику піднесеність і дивився з жалем у бік, де за куркульськими садами виднілася його хатинка. Десь вітер доносив запах свіжого хліба. Пастух думав про свого сина, дружину й окраєць хліба, якого у нього не було. Пустуючи, куркульські діти з усіх сільських вуличок виводили корів до пастуха. Вони були ситі, на них працювали наймити. Сидор, поганяючи стадо, все думав: «У кого б позичити до осені торбу борошна...».

Наближалася осінь, а за нею сувора зима з завірюхами і морозами. А заробленого хліба ледве-ледве вистачило до весни.

Сидір прокинувся зранку. Похмуро оглянув усе навколо. Світало. На печі спав Іванко. Його волосся розсипалися по подушці. Хлопчик, мирно сопучи, усміхався уві сні. Його круглі щічки були покриті легким рум'янцем.

Подивившись на сплячого сина, не поспішаючи й глибоко зітхаючи, Сидір прикрив його ковдрочкою.

Крізь дверні щілини тягнуло холодом. Біля холодної печі сиротливо стояв глечик з юшкою.

Сидір надів постолі, накинув старенький сіряк... Поглянувши ще раз на сина, він глибоко зітхнув, серце його защеміло.

Дома не було хліба. Тільки початок березня, а в хаті давно вже ні зернини... «Піду-но до Федора Бордюжі, може, дасть якусь роботу», – подумав Сидір, виходячи з дому. Він обігнув вузьку вуличку, яка тягнулася вздовж низьких кам'яних огорож.

Головна вулиця була пустою. Угору назустріч йшла бабуса з двома великими відрами, наповненими водою. Холодний вітер пронизував до кісток. Під ногами потріскував лід. На вербах каркали ворони. Обійшовши сади, Сидір вийшов на широку вулицю, вздовж якої росли акації, і зупинився біля воріт білого красивого будиночка. Два здорових пси загавкали, і напали на нього. З будинку вийшла моложава світловолоса господиня. Взявши палицю, вона прогнала псів:

– Це ви, дядьку Сидоре? – запитала вона посміхаючись, – а я вас не впізнала одразу.

– Федір вдома? – запитав Сидор, потупивши погляд.

– Вдома, а де ж йому бути. – Ось він іде!

На ганку з'явився господар. Ішов він похитуючись і широко розмахував руками. По всьому відчувалося, що він був у доброму настрої. Напередодні він заробив гарні гроші. Минулого літа хліб не вродив, і ціна на нього зростала. Цією ситуацією і скористався Федір. Він повіз на базар дві підводи з зерном і продав його за вищою ціною, ніж припускав.

– Давай, заходь, братику, – сказав він весело, відкриваючи ворота і впускаючи Сидора. – Я давно тебе чекаю, – додав він доброзичливо.

Біля ганку Сидір почистив свої постолі і нерішуче переступив поріг. У широких сінях стояло кілька мішків з борошном, великий кошик з сушеною сливою та інші необхідні у господарстві речі. В кутку біля дверей стояла нова дубова діжка з водою, а поруч на лавці велика емальована кружка.

– Сідай, ну як твої справи, – почав розмову господар будинку, коли всі троє увійшли до кімнати.

Сидір зітхнув і, закотивши кожух, сів на лаву, застелену килимком.

– Погано живу, Федоре, погано...

– Чому погано?

– Хліба не маю, – опутивши голову сказав Сидір, мнучи в руках свою стару шапчину.

– То чому ж ти мені про це раніше не сказав, я міг би тобі допомогти.

Сидір мовчав.

А Федір все продовжував:

– Не біда, руки в тебе трудові, а роботи у мене багато. Візьмися-но за добудову хліва, а про оплату ми домовимося, не турбуйся. Ну, що скажеш?

У глибині двору виднілися недобудовані стіни сараю і велика купа каменю, по краях якої крізь почорнілий буличник стирчали сухі стебла кропиви.

– Берись, добудуй ці стіни! Про оплату не турбуйся, я тебе не ображу. За справу!

Федір говорив тихо, вкрадливо, хоч голос його звучав фальшиво, був колючим, як і висохлі стебла кропиви, на які похмуро дивився Сидір.

Але діватися було нікуди і довелося погодитися.

Сидір повернувся додому тільки після обіду. Приніс він із собою шматок мамалиги і трохи сушених слив.

Дружина його чистила картоплю, готуючи їжу. З печі валив дим, наповнюючи кімнатку сірою гіркуватою завісою. Ваня сидів навпочіпки біля печі і витягав з вогню печену картоплю. Він весело глянув на свого батька. Але Сидір був сумний. Він сів на лаву і, обхопивши руками голову, глибоко замислився. Перед його очима промайнула все його життя – з раннього дитинства і до цього дня він наймитував, тяжко працював пастухом і каменярем. Куркулі експлуатували наймитів до останньої краплі.

На другий день Сидір знов вийшов на роботу. З ранку мрячив дощ. Вночі калюжі затягнулися тонким шаром льоду. Із заходу подув холодний вітер. Федора не було вдома. Разом із дружиною він відправився в гості.

Сидір підготував собі робоче місце і почав класти стіни сараю. Камені потрібно було піднімати майже на двометрову висоту. Від холоду він відчув колючий біль у боці, руки німіли. А стіни все росли, відрізняючись від старої кладки свіжими глиняними слідами. І в міру того, як зростали стіни, Сидору доводилося все важче і важче піднімати камені нагору. А колючий біль в боці ставав все дужчим й дужчим. Його мучив голод. Але Сидір продовжував працювати, незважаючи на невсцухаючий дощ. Мокра одежа ставала все важчою. Його погляду відкривалися мокрі чорніючі дахи будинків, монотонно скрипіли, похитуючись, голі гілки дерев.

Він пропрацював у Федора Бордюжі майже два тижні і кожен вечір приносив додому шматок мамалиги і глечик солінь або торбинку квасолі. Всі дні Федір пропадав по ярмарках і базарах, вів якісь справи з сумнівними торговцями.

Нарешті, одного вечора, Сидір застав його дома:

– Гей, Федоре, давай розрахуємося, – сказав Сидір. Обидва оглянули стіни сараю, оцінюючи роботу, зроблену по-господарськи. Не було до чого причепитися.

– Скільки тобі заплатити?

– Сто п'ятдесят.

– Як це сто п'ятдесят?

– Сто п'ятдесят рублів, – повторив Сидір.

– Ти що, здурів .. Ні, так не піде. Я можу тобі заплатити поденно.

– Ну?!

– Скільки днів ти працював?

– 15.

– Це п'ять рублів за день, виходить 75. З цих же грошей вирахую ще за оранку землі. Пам'ятаєш? Адже ти ж мені за це не заплатив.

– Але ж я ціле літо пас твою корову.

– А я ж тобі привіз дров!.. А хліб на кожен день, а до хліба... Ні, так не піде. Можу тобі заплатити 25-30 рублів і ні копійки більше.

– Ну, Федоре!..

– Ні, ні, так не можна, – і, сказавши ці слова, він повернувся до Сидора спиною.

– Що, соромно стало дивитися мені в очі? – процідив сердито Сидір.

– Бери гроші, якщо хочеш, – сказав Федір і, не промовивши ні слова, став поратись по господарству.

Безвихідне становище змусило Сидора взяти ці 30 рублів. З гіркотою і ненавистю він побрів додому.

Через тиждень вони знову зустрілися.

– Гей, Сидоре, заходь до мене, є робота, – сказав Федір.

– А ти заплатиш?

– Про що мова? Виходь на роботу. Як платять люди, так буду платити і я.

– Ні, у такої змії як ти, не хочу більше працювати.

– Не хочеш. Куди тобі діватися?

Замість відповіді Сидір глянув з такою злістю на Федора, що це не віщувало куркулеві нічого доброго.

В останні квітневі дні Сидір знову почав пасти сільську череду.

3

Теплий літній вечір. На небі світить повний місяць. Старовинний Дністер крізь горбисті береги плавно несе свої води. А в Кузьмині – неспокійно. Класова боротьба стає все більш запеклою. Днями куркулі вбили сільського активіста. Вночі накиннулися на нього з-за рогу і розсікли сокирою голову, а тіло скинули в річку. Вранці на дверях сільради з'явилася записка: «Кожного, хто стане активістом сільської ради, чекає така ж доля». У селах Хрустова і Деренківка, що розкинулись по той бік поля, лютував такий же куркульський терор.

Сидір тільки що пригнав з пасовища стадо. Швидко вгамувавши голод, він поспішив до клубу, до якого вже тягнулися люди з усіх боків села.

Сьогодні – збори бідняків. З Кам'янки прибув Авраам Авксентьєв, уповноважений районним партійним комітетом. Це була людина з пильним рішучим поглядом; на грудях – орден Трудового Червоного Прапора.

Сидір сидів на лавці в першому ряду, думав про своє життя і розумів, що уповноважений говорить правду. Кожне його слово відгукувалося в серці пастуха. Перед очима Сидора промайнула все його важке батрацьке життя, ненависний куркуль – кровопивець Федір Бордюжа.

– Трудовий народ – це величезна сила, а нас – мільйони. Дорогу нам висвітлює партія Леніна, вона веде нас до щастя. І якщо ми об'єднаємося в

єдину сім'ю, в колгосп, то ми всіх куркулів викинемо з нашого життя, – продовжував уповноважений.

Сидір вже не міг більше мовчати.

– Найбільший ворог радянської влади і кровопивець у нашому селі – це Федір Бордюжа! – пролунав гнівний голос пастуха.

Очі пастуха наповнилися ненавистю. Він ніби бачить перед собою ненаситного куркуля, готового проковтнути людини живцем.

– Цей ворог і зараз каламутить голови людям, – додав Сидір.

Схвальні голоси пролунали на його останні слова. Збори ухвалили створити ініціативну групу з організації колгоспу.

Люди стали потихеньку розходитися по домівках.

Сидір вдивлявся в позолочений диск місяця, в гущу садів, посріблених місячним сяйвом. Він думав про збори, які щойно закінчилися: «Добре казав той чоловік з орденом на грудях. Так воно і буде: ми куркулів знищимо на корені». І серце бідняка наповнилося радістю та надією.

4

Минуло близько двох тижнів. Сидір Солтис повертався з сусіднього села. Його родич позичив йому трохи грошей. Ішов він по кам'янистій доріжці, покритій бур'яном, і думав про те, якою буде його подальше життя. Його тривожила доля сім'ї, борг, який він повинен був сплатити за оранку своєї землі, необхідно було купити борошна, якийсь одяг для Вані ... Спускаючись вниз, він пройшов повз школу і вже було звернув у вуличку, яка вела до його будинку.

– Гей, а ну почекай! – пролунав голос.

Сидір подивився у бік, звідки почувся голос. За кілька кроків від нього стояв Федір Бордюжа. Вони зустрілися поглядами. Лице куркуля спотворилося. Він весь тремтів і люто дивився в очі Сидора.

– Мей, що ти наробив, – почав куркуль, і голос його зірвався від гніву. – Чому ти мене назвав ворогом радянської влади?

– Я?

– А хто ще інший? – Бордюжа підвищив голос. – Ти що, думав, що я не дізнаюся.

Сидір суворо поглянув на Федора, а потім опустив очі, ніби щось обмірковував.

– Якщо навіть і сказав, що ти ворог, так то ж правда, – була його спокійна відповідь.

– Що?

Сидір подивився прямо в очі своєму старому ворогові.

Трохи віддалік, біля паркана, розмовляли кілька жінок. Почувши суперечку між чоловіками, вони замовкли в очікуванні, чим це все закінчиться.

Спокій Солтиса розлютив куркуля. Спочатку він стояв на місці, стримуючи гнів. Потім, ніби його хтось покусав, зробив кілька кроків до бідняка.

– А ти що, не знаєш, що я тебе у в'язниці згною... У землю закопаю!

– Ти на мене не відкриєш рота і не загрожує, – перервав його Солтис. – Я добре знаю, хто ти такий. Кровопивець, паразит! За свої слова я відповідаю. Ось так!..

Жінки почали хихикати. З презирством Сидір виміряв Бордюжу поглядом з голови до ніг і рішучим кроком пішов далі. Обігнувши будиночок сусіда, він зайшов у свій двір.

На порозі Сидора зустріла дружина з сином на руках.

5

Ваня ріс смаглолицим міцним хлопчиськом. Від батьків він успадкував любов до праці. І вже змалку допомагав їм по господарству. Спокійний і старанний, він скоро завоював повагу своїх однолітків і став їх ватажком. Ненавиділи його тільки куркульські синочки, тому що він був бідним, але гордим і не підкорявся їм. Особливо знущався над ним син Федора Бордюжі – зловливий хлопчисько, прозваний Сорокою. Ваня терпів-терпів ці знущання, але серце його наповнювалося ненавистю до хвалькуватого синочка багатія.

Ті, хто пам'ятали Ваню з малих років, кажуть, що він був мовчазним і замисленим хлопчиком. Іноді він підіймався на високу скелю на березі Дністра і годинами сидів там, вдивляючись у небесну далечінь. На правому березі Дністра, за вапняним пагорбом, простягалися широкі поля. Серед пагорбів, в низинах і улоговинах, бачилися села, міста, Кодри. На тому березі наші брати молдавані перебували під гнітом румунських бояр. Ваня ще не знав нічого про це. Його дитячий розум особливо захоплювала краса природи і безкрая далечінь. І хоча він був спокійним, в ньому прокидалася надзвичайна енергія.

Ранньою весною, коли сніг тільки сходив з височин, а в низинах дзюрчали струмки, він разом з Петром Сорочаном, Ванею Кобилянським та іншими хлопцями йшов на поле. У ці хвилини він був дуже веселим, організовував різні ігри, вони збирали букетики пролісків. Потім ішли до лісу, лазили по деревах, часто їх заставляв дощ. Ваня повертався додому зовсім промоклий. І коли мама, тітка Февронія, його лаяла, він мовчав і намагався зробити їй приємне, виконуючи яку-небудь корисну хатню справу.

6

Якось вранці пізньої осені мама Вані спекла хліб і приготувала їжу.

– Готуйся, синку, понесеш батькові їжу, – сказала вона. – Батько не взяв з собою ні крихти хліба.

Син мовчки одягнувся, узяв вузлик з їжею і вийшов з двору.

День був холодний. По дорозі їхали підводи, йшли люди. Чоловіки і жінки тягнули коляски, несли на спині мішки, корзини, завершуючи збирання врожаю на полях. Повітря було вологим, холодним. Пахло сухими кукурудзяними стеблами. Холодний вітер пронизував наскрізь.

Ваня вийшов на широку дорогу. Піднявся високою стежкою і повернув направо, у вуличку, яка вела між садами. Несподівано пролунали крики, в повітрі щось засвистіло і впало в калюжу. З найближчого двору син куркуля Бордюжі жбурляв камінням. Ваня подивився в той бік. Постоявши трохи на місці, він пішов повільно далі, а куркульський синок Сорока все продовжував дражнити і жбурляти камінням поки Ваня не звернув з дороги.

Батька Ваня знайшов далеко в низині, яка тягнулася від села на південний схід. Стадо розбрелось між кущами і камінням і спокійно паслося. Сидір, приголубивши сина, сів поруч з ним на купу сухих гілок і почав їсти.

– Що сталося, що ти такий сумний? – запитав він Ваню.

– Холодно, я змерз, – сказав Ваня, дивлячись на батька очима, з яких от-от бризнуть сльози.

– Тоді ось що, йди додому, – сказав він синові, накинувши йому на спину свій старенький козушок. – Іди, лягай і відпочивай ... вузлик залиш тут ... Ну, йди!

Ваня спустився в долину і пішов стежкою до села. Батько проводжав його поглядом, поки він не зник у тумані.

Коли Ваня дістався додому, вже було далеко за полудень. Матері вдома не було. На дверях висів замок. Він походив трохи по городу. Потім узяв граблі і став збирати висохлі стебла торішніх гарбузів. Але незабаром кинув роботу і попрямував до хвіртки. Спершись ліктями на паркан, він стояв і ні про що не думав. Його морозило і тряслися ноги. При кожному подиху він відчував у грудях гострий колючий біль. Ваня почував себе втомленим, і його мучила спрага. Будинки і сади здавалися йому покритими серпанком. Зітхнувши, він повільно побрів до дороги.

Через деякий час стало світліше. Холодне листопадове сонце з'явилося з-за хмар, освітило село і поля. З дворів на вулицю висипали діти. Ваня йшов повільно по краю дороги. Несподівані крики змусили його озирнутися. На галявині, вище школи, шумно гралися діти. Але цього разу гра його не привернула. У нього було велике бажання відпочити. Діставшись до галявини, він сів на камінь під гіллястою яблунею і став дивитися, як грають діти. Вони стрибали через паркани і ганялися один за одним по садках. То збиралися разом, то розбігалися.

Ваня вже було зібрався повертатися додому, коли несподівано перед ним з'явився Сорока. Він трохи покрутився і пішов. Через деякий час повернувся з ватагою хлопчаків. Вони зупинилися віддалік, збуджено розмовляючи про щось; мабуть, щось готували. Потім наблизилися до Вані і стали його дражнити. Оточивши його, підштовхуючи один одного, вони навалювалися на нього,

повторюючи все знову і знову. Він мовчав. Це ще більше розлютило Сороку і він ударив Ваню кулаком під ложечку. Удар відгукнувся гострим болем. Скрикнувши, Ваня миттєво накинувся на Сороку. Він був блідий, а чорні очі іскрилися.

В одну мить він наніс удар кулаком Сороці по зубах. Потім він схопив його за комір і кинув в бруд. Дружки куркульського синочка, побачивши те, що відбувається, з переляку почали розбігатися. Одна дівчина забігла у двір, кричачи: «Ваня побив Сороку!».

7

Проїшла зима. З пагорбів зійшов останній сніговий покрив. Зазеленіли сади і виноградники. Поля стали більш широкими і здавалося, що вони безкраї. Швидко пройшла і весна ... Літній день хилився до кінця. Повітря наповнилося дзижчанням різної літаючої живності. Деся чулося дзюрчання струмочка. З низини віяло прохолодою.

Ваня бреде по полю. Разом з ним і Петя. Піднявшись на пагорб, вони збирають польові квіти і в'язують їх в букетики, а потім по схилу горба біжать до Дністра. У садах видно працюючих людей. Ваня підвів голову і побачив, як у небі пропливають, мов лебеді, хмари. Хлопчаки продовжують шлях, голосно розмовляючи. На Вані біла ситцева сорочка. Спекотне сонце покрило його обличчя і шию мідною засмагою. Він йде, широко розмахуючи руками, і з-під сорочки видніються зміцнілі плечі.

Його друг Петрик нижчий ростом, більш кремезний і невгамовний. Він весь час нахиляється, збирає квіти і бігає за метеликами.

Обминувши старий виноградник, вони вийшли до скелі на краю дороги. Ліворуч дорога веде до їхнього села Кузьмин. А направо дорога йде в Грушку. Хлопчики вирішили пограти на галявині, потім забралися на вершину скелі і вдивляються в далечінь. Великий червоний диск сонця як ніби вріс у край вапняного пагорба, що простягнувся вздовж правого берега Дністра, і по його схилах вже стеляться перші вечірні тіні. Сидячи на вершині скелі, Ваня з Петром зачаровані красою широкої долини, освітленої останніми променями призахідного сонця, яка відкривається їх погляду. По той бік річки видніються чорні цятки. Це румунські прикордонники. Минулого тижня Ваня з Петром допливли до «зеленого острова». Тут вони стали гратися серед чагарників та лози. Темно-зелені хвилі повільно вдарилися в піщаний берег. Деся у плавнях чується квакання жаб і регіт диких гусей. На бессарабському березі хлопці помітили старого рибалку.

Старий приходив сюди щодня. Він заходив далеко у воду. Повільно, ніби боячись розбудити підводних мешканців, він спокійно занурював у зелені хвилі сачок. У водній гладі річки виднілося його чітке відображення: подовжене худе, з випирають вилицями лице, довга сорочка, солом'яний почорнілий капелюх. Коли він піднімав сачок, з нього стікали струмені води. Чути було плескіт води.

У сачку билася дрібна рибка, яку старий зазвичай не брав. Він витрушував її з сачка, і рибка, переливаючись сріблом в променях сонця, занурювалася в воду. З півдня подув теплий вітерець. Хвилі набігали від одного берега до іншого. Схилившись над водою, тихо гойдались верхівки верби. Вдалині за поворотом річки виднівся перелісок.

До обіду старий вийшов з води, згорнув сачок, піднявся на прибережний горбок і став пильно вдивлятися в лівий берег. Хлопчики не встигли помітити, звідки з'явився румунський прикордонник. Він закричав на старого і сильним ударом приклада повалив його на землю. Від побаченого по тілу хлопчаків пробігла дрож ... Ще довгий час вони не могли відірвати погляд від того берега.

Сонце зайшло за пагорб. Ваня з Петром все ще сиділи на вершині скелі. Нижче, по правому березі Дністра, виднілося село Черліна. Високі тополі височіли над похиленими халупами. У небі виднілися останні сліди призахідного сонця. Було видно, як по кам'янистому схилу горба повертаються з поля селяни. По дорозі до боярської садиби швидко проїжджає фаєтон, запряжений двома парами коней. Ваня сидить, упершись ліктями на коліна, пасмо волосся вибілося з-під картуза і розсипалася по лобі. «Чому ж той невідомий солдат так побив старого рибалку? Видно, вони погані люди». Ваня не раз бачив, як румунські прикордонники били людей.

Привітний, веселий голос вириває Ваню з важких роздумів. Хлопці озирнулися. Перед ними стояв невисокий плечистий хлопець – Дмитро Ставиного – секретар Кам'янського районного комітету комсомолу.

– А що ви там побачили? – запитав він хлопців. Ваня піднявся.

– Румунського солдата.

– А-а-а!..

– Ось він, біля вогню. Ваня показав рукою на правий берег Дністра. Секретар районного комітету комсомолу подивився в той бік, трохи піднявши голову. На краю обриву, нижче пагорба, виднілася халупа поста румунських прикордонників. А біля вогню сидів солдат.

Петя подивився на Ваню, перевів погляд на секретаря районного комітету.

– Скажіть, дядьку, звідки вони взялися? – запитали хлопці.

– Ми хочемо піти туди і побити цього солдата. Дністер ми перепливемо за кілька хвилин, – додав Петя.

– Цього не можна робити, – сказав, задумливо посміхаючись і похитуючи головою, секретар райкому комсомолу. – Зростаєте! Вчіться!

8

Як тільки почало світати, над селом піднялися клуби диму, люди наводили порядок у своїх дворах, рубали дрова. Чоловіки заклопотано перемовлялися через паркан або стояли біля воріт. Жінки то заходили, то виходили з будинків, годували домашню птицю, витрушували килимки, приносили воду, випускали з сараїв корів, виносили у відрах помий та годували

поросят. У всіх будинках двері були відкриті. Але коли зійшло сонце, двори спорожніли, люди попрямували в поле на роботу. По дорогах на всі боки розходилися колгоспні бригади, за ними ішли вервечки підвід. Тепер люди жили колгоспним життям.

У великому колгоспному сараї, що стояв вище школи, було гамірно і жваво. У кузні лунав дзвін молотів, столяри розвантажували з підвід якісь балки. Інша група працювала на даху конюшні. Віддалік, близько віялки колгоспниці очищали насіннєве зерно. Високий чоловік з великою бородою роздавав вказівки столярам. Вони спорудили верстат, встановили на ньому колоду і почали її розпилювати. Люди похилого віку випускали з загонів худобу, поїли її і виганяли на пасовиська на березі Дністра, які починалися відразу після садів. Осінь вже наклала свій відбиток на поля. Трави пожовкли, стали тьмяними. Однак на пасовищі ще було достатньо корму, а в плавнях виднілися навіть зелені ділянки мишію. Була та пора року, коли в садах і на виноградниках опадає листя, а в бочках вже грає вино.

Небо було чистим, жодної хмаринки, але в сірій імлі. Сонце вже не світило так яскраво, як влітку, а його промені вже не так зігрівали осінні поля. Вранці над Дністром стелилися густі тумани, провісники наближення холодів. Зеленіючі хвилі річки скаламутніли, приховуючи кам'янисте дно. Вода піднялася, затопила прибережні кущі, проте діти продовжували ще грати на березі Дністра. Кидали в воду камінці, перекидалися в піску. Граючи, вони то ховалися, то з'являлися з-за кущів.

У цей осінній день Ваня вперше переступив поріг школи. Він увійшов не поспішаючи, спокійно, оглядаючи все навколо. Для нього все було в новинку. Великі світлі вікна, свіжопофарбована підлога, білі чисті стіни. У коридорі його зустріла вчителька А.К. Крижанівська зі словами: «Ласкаво просимо». Вона його погладила по голові і повела в клас.

Для Вані почалося нове життя. Він подружився з товаришами з класу. І не тільки сам вчився добре, але скоро почав допомагати своїм друзям. Батько його, Сидір Артемович, вже колгоспник, не спускав очей зі свого сина. Він не міг натішитися, що Ваня дуже добре вчиться і в усьому допомагає іншим. Життя в домівці колишнього наймита наповнилося радістю.

У своїх спогадах про шкільні роки Івана Солтиса вчителька А. К. Крижанівська розповідає: «Це був міцний хлопчик і для його віку досить сильний. Вчився добре. Дуже захоплювався гімнастикою. Під час перерв він ділив хлопців на дві групи. Група, до якої він входив, прикріпляла на свої картузи червоні зірочки. Друга група носила назву «сині». Хлопці, озброєні дерев'яними рушницями, азартно билися. Траплялося що «синім» так діставалося, що нам, вчителям, доводилося їх рознімати».

У школі Ваня був старанним учнем, брав участь в художній самодіяльності і своєю гарною поведінкою був прикладом для інших. Через три роки його прийняли до комсомолу. Сороки, куркульського синочка, вже не

було. Куркульство було знищено на корені, ті, що залишилися, припишкли. Щоправда, іноді вони показували свої пазури, ховаючись з-за рогу, але їх час вже пішов...

Іван був плечистим і юрким хлопчиною з чорною, як смола, чуприною і чорними задумливими очима. «Він був старанним і рішучим», – згадують його однолітки.

У Кузьмин частенько заїздив товариш Альошин, секретар Кам'янського районного партійного комітету. Він любив молодь. Коли він приїжджав, в клубі збиралася вся молодь. Іван сідав скромно в кутку, біля вікна, і уважно слухав. Тільки по напруженому обличчю можна було зрозуміти, з якою жадобою він ловив кожне слово старого більшовика...

З глибокою увагою Іван читав книги, газети, слухав розповіді про досягнення збройних сил батьківщини і пишався ними. Особливо його порадували події червня 1940 року, коли радянська армія ступила на берег Дністра. Він ще ніколи не бачив стільки військових і військової техніки. У цей день вони з Петром Сорочаном знову забралися на знайому скелю. Вони дивилися на правий берег, як і багато років тому, коли в той незабутній літній день з ними зустрівся секретар Кам'янського районного комітету комсомолу Дмитро Ставиного. Але зараз все виглядало по-іншому. Румунські окупанти тікали, охоплені панікою. А назустріч нашій армії з усіх довколишніх сіл виходив народ. Радянських солдатів зустрічали хлібом-сіллю, квітами.

Ваня з Петром перейшли Дністер біля «зеленого острова» і вперше у своєму житті ступили на правий берег річки. На широкій галявині, поблизу села Черліна, народ святкував своє визволення. Відбувся мітинг. Звучали вітальні промови. Селяни обіймали наших солдатів, цілували їх, пригощали яблуками і вином. Іван довго блукав серед людей. Їх очі світилися від радості. Але старого рибалку він так і не зустрів.

9

Настав червень. Колгосп готувався до збирання врожаю. Була субота. Увечері в клубі проходили відкриті комсомольські збори. Обговорювалося питання готовності молоді до збиральної кампанії. Із заключним словом виступив секретар комсомольської організації Казимир Гудковський.

– Минулого року ми втратили по одному колоску на кожному квадратному метрі. Якщо до цього додамо ще й втрату на току, тоді виходить, що ми втратили по кілька десятків кілограмів на кожному гектарі. Хіба дозволено таке? Де наша комсомольська честь?!..

Збори тривало довго. Люди були втомленими. Але останні слова секретаря комсомольської організації багатьох схвилювали. Стало тихо.

– Скажи нам прямо, звідки у тебе ці дані? – почувся голос із залу.

Послідувала чітка відповідь, підкріплена цифрами. Казимир Гудковський обвів присутніх поглядом, розстебнув комір гімнастерки.

– Немає ніякого сумніву, це перевірений факт, – сказав він.

Дискусія поновилася. Комсомольці внесли багато пропозицій. Нарешті, був організований комсомольський штаб боротьби з втратами, і були ужиті заходи по збереженню зерна.

Івану доручили мобілізувати школярів на прибирання колосків. Крім цього, він увійшов до групи охоронців полів верхи на конях. На цьому збори й закінчилися.

Іван ще трохи поговорив з секретарем комсомольської організації і вийшов. Ніч була теплою. На небі мерехтіли зірки. Село спокійно засипало. Учасники зборів розходилися по домівках. Їх гомін і кроки поступово затихали. Він зняв з-під стріхи кожушок, поклав його під голову, ліг у копиці сіна під вишнею, і заснув. Уві сні він бачив широке поле, золоті пшеничні ниви. Уві сні він розмовляв з Петром. Йому снилися комбайни, трактори і багато хлопців та дівчат на широкому полі.

Оглушливий шум розбудив Івана. Було близько 6:00 ранку. Він швидко піднявся, і побачене його вразило. На невеликій висоті, по діагоналі Бельці – Крижопіль летіла велика ескадрилья важких літаків. Сильний шум моторів заглушав всі звичні звуки села, яке вже прокидалося після короткої літньої ночі. Навколо ескадрильї, виписуючи різні фігури, летіли маленькі літаки – винищувачі із загостреною передньою частиною. Ваня стояв як укопаний, не відриваючи очей від літаків ... Він так і не помітив, як поруч пробігла з криками ватага хлопців і сховалася в садах. Якась бабця кричала. А малюки бігли щосили в будинки. У колгоспному сараї хтось, не перестаючи, бив на сполох. Люди збиралися гуртом і по одному під деревами. Дивились в небо. На їхніх обличчях з'явилися перші сліди неспокою.

Коли Іван вийшов на дорогу, літаки вже зникли за хмарами, і шум їх моторів поступово стихав.

– Іване! Іване! – почувся знайомий голос. Іван миттю повернув голову, намагаючись побачити того, хто його покликав. На дорозі біля школи стояв Петя і махав рукою.

– Давай, в колг-о-осп!..

Останні слова Петі неможливо було зрозуміти. Страшні вибухи заглушили все.

Тільки зараз Іван зрозумів, що відбувається щось незвичайне. У той сонячний день німецькі фашисти напали на нашу святу землю. Радісні дні напередодні збирання багатого врожаю були затьмарені навалом гітлерівських загарбників. Фашистські орди вдерлися на броньованих машинах в нашу країну. Окрилені тимчасовими успіхами, вони вже кричали про перемогу над великим народом. Не знали вороги, що їх чекає попереду.

Спохмурніла дністровська долина. Але люди мужалились. Їх обличчя стали суворими і рішучими. У серцях спалахнув вогонь ненависті до клятих ворогів. Робітники і колгоспники, вчені та фахівці йшли на фронт. Жінки, старики і

підлітки займали їх робочі місця за верстатами і комбайнами, на виноградниках і фермах.

10

Днів через десять, рано вранці, Іван зайшов у двір Петі. Він його розбудив і разом вони вийшли на вулицю. Йшли вони мовчки по курній дорозі, що вела до клубу. День обіцяв бути спокійним, липнєве сонце повільно піднімалося на блакитному небі. Війна відчувалася вже і тут. Над містами й селами, немов сарана, мирне небо заповнили фашистські винищувачі.

На березі Дністра солдати рили окопи. По схилах пагорбів серед дотів мобілізовані будували укріплення. У повітрі стояв дзвін сокир і металу. Важкі автомобілі, навантажені понтонами і різними матеріалами, швидко мчали в напрямку Ямполя. У садах працювали жінки і люди похилого віку. Забравшись на більш високе місце, діти спостерігали за колоною солдатів, яка губилася за обрієм поля.

На колгоспному складі люди швидко вантажили на підводи мішки із зерном. Виїхавши на дорогу, підводи, вишикувавшись вервечкою, поспішали у бік вокзалу. З правого берега Дністра по понтонному мосту рухалися величезне стадо великої рогатої худоби та отари овець.

Несподівано почувся дзвін. То стихаючи, то дужче, він розносився по всьому селу, а потім зник у глибині садів. Кинувши роботу, люди миттєво побігли до клубу. Там зібралися літні колгоспники і колгоспниці, хлопці і дівчата. Через деякий час площа перед клубом заповнилася людьми. Запанувала тиша, люди стояли мовчки. Не чути було ні веселого говору, ні сміху, не було й того життєрадісного настрою, яким обдарувала мати-природа наших людей. Тільки підлітки зрідка порушували цю напружену тишу. Штовхаючи один одного, вони прагнули просунутися ближче до репродуктора...

«... Запеклий, нещадний ворог поставив за мету захопити наші землі, рясно политі потом, захопити наш хліб і нафту, добути нашою працею. Він також переслідує відновлення влади поміщиків, влади царів, знищення національної культури і національної державності росіян, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, узбеків, татар, молдаван, грузинів, вірменів, азербайджанців та інших вільних народів Радянського Союзу, їх германізацію, Перетворення на рабів німецьких князів і баронів». Мова йшла про життя і смерть Радянського Союзу, про свободу народів, про те, бути народам Радянського Союзу вільними чи рабами.

Затамувавши подих, люди слухали... Багато жінок ридали. Бої йшли вже недалеко від міста Бельці. Колгоспники розуміли всю серйозність ситуації, що створилася. Обличчя людей висловлювали непохитність.

Йшла Велика Вітчизняна війна із захисту батьківщини від фашистських загарбників.

11

До кінця липня фашисти пробилися на лівий берег Дністра в районі Сорок та Ямполь. Частина наших військ, підбиваючи сили ворога, відступила на нові позиції. Верхня частина лівобережної Молдови першою потрапила під тимчасову окупацію гітлерівців.

У той же час за фашистськими німецько-румунськими ордами пішли каральні загони, жандарми, поміщики і куркулі, князі та барони. У Кам'янку прибув син князя Вітгенштейна. Підступний ворог розташувався в радгоспі імені Мікояна, а робочих перетворив на своїх рабів. Якийсь шахрай Попеску, який прибув з Румунії, був призначений претором. Як з-під землі з'явилися й куркулі. Не гаючи часу, в Кузьмині з'явилися й старі вороги колгоспників – куркулі Петро Погоній, Федір Бордюжа і Яків Кульчицький на прізвисько «куприк». Вбивства, грабунки та знущання не припинялися. Радянських невинних людей топили в Дністрі, розстрілювали і вішали без суду. Петро Погоній, призначений примарем, розбив пляшкою голову колгоспникові Олександру Заблоцькому. А Параску Балинську вигнав з власного будинку, який віддав куркульчеській Юстині Манзар. Куркулі на чолі з начальником румунсько-жандармського поста Миколою Козма створили банду грабіжників.

Холодний зимовий день. Іван вийшов на вулицю. По засніженій стежці він спустився до Дністра. У прибережних заростях акації він зібрав оберемок хмизу і збирався повертатися додому. Раптом з-за найближчих садів вийшла група людей в супроводі конвою збройних жандармів. Заарештовані йшли колоною по двоє із зв'язаними руками. Вони були роздягнені, деякі навіть у натільній білизні. Декого з них Іван впізнав. Попереду йшов високий старий поруч з хлопчиною років 15-ти. Вітер піднімав у повітрі клуби снігу, шумів у кронах дерев, обпікаючи хлопчині обличчя.

Людей вели на розстріл.

– Мабуть, їх розстріляють, – прошепотів про себе Іван, і в роті у нього пересохло, ніби від спраги.

Арештанти спустилися вузькою стежкою і вийшли на лід; один з них послизнувся і, падаючи, потягнув за собою свого товариша. Вони були пов'язані між собою і довгий час мучилися, щоб стати на ноги, а жандарм продовжував бити їх прикладом.

– Та що ж це таке?

Людей ведуть далі. На середину Дністра. Ось їх зупинили біля ополонки. Раптом усі стали кидатися з боку в бік. Почулися крики, вітер продовжував кружляти снігові вихори, несучи в далечінь прокляття цих нещасних людей. Не було зроблено жодного пострілу. Жандарми просто всіх скинули в ополонку.

– Гади! – закричав Іван, стискаючи кулаки.

12

– Ти чому не вийшов на роботу? Адже пан претор тебе мобілізував... – примар Петро Погоній, прикусивши губу, пронизував Івана поглядом.

Люди, що юрмилися в примерії, подалися назад, до дверей. Від примаря несло цуйкою, як з бочки.

– Куди, на яку роботу? – запитав Іван.

– На яку роботу?! Зараз я тобі скажу... – заскреготав зубами примар.

Він важко піднявся зі стільця і, опираючись однією рукою в стіл, а іншою в стіну, спробував вийти з-за столу, але не зміг. Випита цуйка зробила свою справу.

– Встати! Мовчати! – закричав він. Але Іван і так стояв і мовчав. Несподівано до канцелярії вбіг черговий.

– Прибув пан претор Попеску! – промовив він перелякано.

Почуті слова нібито обшпарили примаря, знав він, хто такий Попеску. Адже хто тільки не отримував по зубах від претора. Примар ще обмірковував, що йому робити, як на порозі з'явився претор.

– Гей ви, шахраї! – закричав він, як би показуючи, що готовий побити всіх.

В одну мить в кімнаті залишилися тільки примар та Іван.

– Чому ваші люди не виходять на роботу? – карбуючи кроки, претор наближався до столу, за яким сидів зблідлий примар.

– Ну, кажи, чому мовчиш?

Примар, опустивши руки, не знаходив відповіді. Дивлячись на величезні кулаки претора, він явно відчував себе не в своїй тарілці.

– Ось він... – заплітаючись пробурмотів примар, показуючи рукою в бік дверей.

Претор повернув голову і з подивом побачив біля дверей Івана, який самотньо стояв у кутку.

– Хто ти такий?

Відповіді не було.

– Зніми шапку!

Ніякого руху.

Це не те, щоб розлютило претора, а, навпаки, здивувало його. Він подивився на примаря, потім на Івана. Їх погляди зустрілися. Але обличчя юнака не здригнулося, тільки в його очах спалахнула ненависть і надзвичайна рішучість.

Це було вперше, коли претор Попеску не посмів доторкнутися своїми брудними руками до людини.

13

Вночі жандарми влаштували облаву. У темряві чулося брязкання зброї, крики і важкі стогони. Здавалося, що і старий Дністер теж стогне, вдаряючись хвилями в кам'янистий берег. Все, що було живе в цій прекрасній долині, як ніби накрилося чорною скелею.

Вранці поблизу примірни зігнали велику юрбу заарештованих. Шеф жандармського поста Микола Козма кричав:

– Більшовики! Я вас живцем згною!

Клятий ворог розглядав кожного в натовпі в пошуках нових жертв.

Незважаючи на все це, арештанти не поспішали виконувати наказ шефа і готові були накинутись на гадів-жандармів. Частина цих людей була відокремлена від натовпу, і їх повели за село, в бік чорного яру. Ті, що залишилися, дивилися з сумом на нещасних...

Івана з групою хлопців і дівчат погнали в Кам'янку на дорожні роботи. Їх змушували працювати і вдень, і вночі, без їжі та відпочинку.

Жандарми били людей палицями, били без будь-якої причини. Уникнути побоїв вдавалося лише тим, хто тікав або підкуповував жандармів грошима і вином.

Іван і кілька хлопців, колишніх трактористів і шоферів, серед яких був і Льоня Шпак, не могли більше переносити ці знущання. Одного разу вночі вони втекли в Кодри. У лісі біля Баданів їх зустрів комуніст Кучер – старий працівник партійної організації Кам'янського району, керівник однієї з партизанських груп. Він зустрів їх з радістю і по-батьківськи потиснув їм руки.

Вони обійшли самотній пагорб і заглибилися в дубовий гай. Іван твердо крокував за Кучером, прислухаючись до лісових звуків. У верхівках дерев шумів вітер, чулися незрозумілі звуки. Івану все здавалося таємничим і загадковим. Він дивився на широку спину партизана і відчував приплив нових сил. Ненависть до ворога ще сильніше наростала в його грудях. Він ще не віддавав собі звіту, що йому належить тут робити, але знав, що щось дуже важливе.

– Тобі подобається тут? – запитав Кучер, коли вони пройшли густі зарості шипшини і зупинилися на галявині, оточеній дубами.

Іван озирнувся навколо. Перед ним мало виднівся вхід до землянки, під ногами валялися недопалки цигарок. У повітрі пахло травами і тліючим деревом.

– Ти знаєш, що ти будеш робити? – продовжував керівник партизанів і, не дочекавшись відповіді, додав:

– Будеш поширювати листівки серед населення.

Іван спрямував свій погляд на керівника партизанського загону.

– Раз на тиждень будеш приходити сюди, брати листівки і поширювати їх серед населення Кам'янки, Кузьмина і Грушки.

– І це все?! – очі Івана наповнилися радістю.

– Так, поки що все... далі буде видно...

Ніч Іван провів у землянці і разом з усіма слухав по радіо розповідь про безсмертний подвиг Зої Космодем'янської. Повідомлялося також, що радянські війська звільнили Нову Одесу і ряд інших важливих пунктів, які знаходилися в руках ворога.

– Фашисти розраховували утриматися на березі Дністра. Однак укріплені пункти давно тут були зруйновані. – Кучер говорив чітко, переводячи свій погляд з однієї молодої людини на іншу. – Ми повинні знищувати ворогів з тилу. Не можна нам сидіти склавши руки. У бій нас кличе товариш Сталін, – він замовк, нахилив голову і задумався.

Іван не спав цілу ніч. Він кілька разів виходив із землянки. Навколо було темно. На березневому небі мерехтіли зірки. Над кущами, ніби чорні тіні, височіли старі розлогі дуби. Ліс оживав першими весняними ознаками.

Другого дня вранці Іван йшов по стежці через поля хрустовчан. Він ніс із собою пакет листівок з останніми повідомленнями радянського інформбюро. Протягом дня і ночі листівки були поширені по селу: люди читали радісні вісті про перемоги Радянської армії.

На шосе і в лігві фашистів все частіше і частіше знаходили вбитих гітлерівців, знищених невидимою рукою народних месників.

Виконання першого завдання окрилило Івана. Після виконаної роботи він зрозумів, що потрібно, і що він зобов'язаний боротися. Він довго роздумував: шкодував, що так пізно зв'язався з партизанами і так мало ще зробив у боротьбі проти фашистської нечисті.

Було вже далеко за північ, коли Іван дістався додому. Він розповів батькові про свої зв'язки з партизанами. Сидір Артемович мовчки вислухав Івана. При світлі каганця він довго вдивлявся в обличчя сина, ніби бачив його вперше. За останні два-три роки Іван виріс і став таким же високим, як і його батько, і дуже схожим на нього.

– Ну, синку, я тебе благословляю на героїчні подвиги. Іди й роби все, що тобі накажуть командири! – сказав Сидір Артемович.

14

Настала весна 1944 року. Під ударами радянських військ фашисти відступали на захід, кидаючи зброю, боєприпаси та спорядження. Залпи нашої артилерії були чутні на берегах Дністра, оповіщаючи змучений народ, що наближається день визволення.

18 березня, о 3 годині по полудні, майже в один і той же час з південно-заходу і північного сходу, обійшовши скелястий пагорб, в Кузьмин увійшли партизани і передові частини Радянської Армії. Сходу вони форсували Дністер і в короткій сутичці знищили пости охорони і фашистські пікети, продовжуючи подальший наступ.

Село святкувало звільнення. Людей охопила величезна радість. Колгоспники хлібом-сіллю зустрічали радянських солдатів, які пройшли з боями від Волги до Дністра. Люди зі сльозами на очах дякували за визволення від фашистського рабства. Іван з великим хвилюванням сприйняв цю радість. У цей день він подружився з автоматниками і танкістами. «Настала і моя черга виконати свій обов'язок перед Батьківщиною, розрахуватися з ненависними

ворогами», – вирішив він. Не гаючи часу, Іван Солтис разом з двоюрідними братами Максимом і Омеляном і своїми старими друзями Петром Сорочаном, Ванею Кобилянським та Колею Раку знаходилися вже в лавах армії.

В один прекрасний квітневий день загін молодих солдатів увійшов до Ковбасної, села, що розташоване в декількох кілометрах від Рибниці. Тут вони стояли кілька тижнів. «У Івана був чудовий настрій і він весь час жартував», – згадують його друзі. Він старанно опановував бойову техніку і говорив, що обов'язково стане кулеметником. Незабаром була сформована маршова рота, до якої увійшов і Іван зі своїми друзями. Рота отримала наказ просуватися до передової лінії в напрямку Ковбасна – Теленешти.

2 травня о 17 годині рота перейшла Дністер у районі Рибниця – Гума. Іван ішов на чолі колони. Крокуючи по крутій дорозі, він поглядав на долину, зникаючу з виду. Дністер був вже вільний. Здавалося, що він став ширший, вийшов з берегів і шумно котив свої води між весняних полів. І серце Івана наповнилося радістю. Він був упевнений, що дуже скоро вся наша свята Батьківщина буде очищена від ворогів. Вся молодь з Кузьмина присягнулася, що в боротьбі з ворогами вона з честю виконає свій обов'язок перед Батьківщиною.

Рота пройшла вже десятки кілометрів, як несподівано група фашистів напала на неї. Під час сутички Іван був поранений в стегно. Він почав відставати. На питання командира і своїх друзів відповідав, що почуває себе погано. А через деякий час його почало лихоманити і кинуло в жар. Насилу він виліз на пагорб, впав на землю і далі йти вже не міг. Гострий біль підкосив його відразу.

З пораненим Іваном залишилися Петя і Коля Раку. Попутною машиною вони привезли його в село Чишуєни і залишили в санітарному батальйоні військового підрозділу.

15

Минуло два місяці. Був тихий липневий день. Ледве тримаючись на ногах, позбавлений сил, Іван ледь вийшов з намету. Сонце піднялося вже з-за пагорба і повільно рухалося по небесній блакиті. У садах і під тінню акацій ще відчувалася ранкова прохолода. Іван не поспішаючи дістався до галявини і піднявся на найближчий пагорб. Останні два тижні він був похмурим. На всі питання лікарів не відповідав ні слова. Для цього було багато причин. Він постійно думав, де зараз його старі друзі – Петя і Ваня, та й інші односельці-комсомольці? Він відчував себе самотнім. Там, в маршовій роті, він числився кулеметником. Адже до цього він прагнув.

Ці та інші роздуми постійно турбували Івана. Але в цей день, після розмови з заступником начальника політвідділу польового госпіталю його настрій несподівано змінився. З його блілого лиця зник смуток. Його погляд став ясним, повеселілим. З висоти пагорба він довго дивився на дорогу, яка

тягнулася до косогуру. Звідти доносився гуркіт машин, брязкіт металу, шум моторів. У дорожньому пилю, що стояв стіною, то з'являлися, то зникали фігури солдатів, танків, коней, гармат. І так без кінця – колони солдатів, танків... А в небі безперервно рокотали літаки. Всі поспішали на захід, на передові лінії фронту, у фашистське лігво.

На галявині перед польовим госпіталем санітари, фельдшери, медсестри виносили з бліндажа столи, носилки, ящики, чемодани. Все це спішно вантажили на вантажівки, які також поспішали на захід.

Коли шум військових колон, що рухаються по дорозі, почав стихати, а потім остаточно зник, Іван повернувся в госпіталь. Він умився холодною водою, витерся рушником і переодягся у військову форму. У цей же день він виписався з госпіталю, попрощався з лікарями, санітарами, медсестрами. Разом з друзями, яких після лікування також виписали зі шпиталю, він виліз у кузов вантажівки. Машина виїхала на дорогу і швидко зникла за косогором, де тільки що пройшли армійські колони.

Через кілька днів Іван отримав направлення до підрозділу сибірських стрільців. Знову прибулих зустріли старший лейтенант Громов і секретар комсомольської організації лейтенант Панов.

16

Радянська армія, завдаючи потужні удари, громила ворога. Слава про блискучі перемоги наших військ вже розійшлася по всьому світу. Англо-американським бізнесменам все це не подобалося. Зосередивши свої війська в невеликих районах на Заході, вони утримували тут незначну частину противника. Така ситуація дозволила гітлерівським вандалам ввести в бій проти Радянської армії головні сили. У запеклих боях вирішувалася доля народів світу, їх право на свободу, незалежність, позбавлення від гніту фашистських загарбників.

Підрозділ сибірських стрільців готувався до нанесення нових ударів по фашистських частинах. На проведеному в частині мітингу виступили генерал Смирнов, капітан Корольов та інші товариші, герої боїв. Їх промови і рішучість бійців обрадували Івана і надали йому нові сили. Коли мітинг завершився, солдати групами по двоє-троє розсипалися по полю. Це були міцні люди, з обпаленими вітром війни лицами. Суворе фронтове життя загартувало їх волю, зробило їх сильними і відданими захисниками Батьківщини. Їм довелося багато чого побачити на світі. Не один раз дивилися вони смерті в лице і не злякалися. З надією вони дивилися в майбутнє, здійснювали героїчні вчинки. У непогожі дні, в тріскучі морози вони спали під відкритим небом, ділилися останнім шматком хліба, а коли закінчувалася махорка, курили по п'ять осіб з однієї закрутки. І ніхто з них не піддавався тузі.

Іван з цікавістю слухав їх фронтові розповіді про героїчні подвиги на полях битв. Про все це загартовані бійці розповідали, як про щось повсякденне і

як би між іншим. Іван зрозумів, що тут він знайшов братів, і що ці люди також близькі й дорогі його серцю, як Петя і Ваня, його друзі дитинства.

Наступного дня Івана викликав капітан Корольов.

– Ваше ім'я Іван Солтис? – запитав він, вивчаючи поглядом атлетичну фігуру молодого людини. – Скільки вам років?

– Я народився в 1923 році, – відповів він. – Хочу бути кулеметником.

– А кулеметом володієш?

Іван, кивнувши головою, сказав:

– Так, володію. Я хочу бути кулеметником, – повторив він. Його чорні очі виражали рішучість. – Я стріляю добре в ціль, – додав він.

Капітану Корабльову, якому багато довелося побачити у своєму житті, з першої ж зустрічі Іван припав до душі. Він докладно розпитав його про те, як він жив удома. Потім розповів про бойові традиції частини сибіряків і пообіцяв, що підтримає Івана в його прагненні.

Того ж дня Іван Солтис був визначений у роту старшого лейтенанта Громова і тут же отримав новенький кулемет. Коли командир його привітав з отриманням зброї, він коротко відповів:

– Служу Радянському Союзу!

17

Наші підрозділи отримали завдання оточити основні угруповання фашистів. Вони рухалися по розбитих дорогах, по полях, пересічених ярами і річечками. Десять глухо доносилися німецькі автоматні черги. Небо висвітлювали ракети. Іван йшов у першому ряду, притискаючи зброю. Попереду нього на кілька кроків, спокійно, трохи нахилившись вперед, йшов секретар комсомольської організації лейтенант Панов. Коли вийшли з переліска, колони стали розходитися, зникаючи в темряві. Чувся тільки нескінченний тупіт кроків, що віддалявся. Рано вранці рота Громова зупинилася в заростях, на краю поля. Крізь ранковий серпанок попереду і праворуч виднілися обриси степу, покритого місцями то густими, то рідкими чагарниками і, як здалося Іванові, невеликими горбами.

На цій ділянці було мало військових підрозділів. Тут розташувалася тільки рота лейтенанта Громова. «А куди поділися інші частини?» – подумав Іван, намагаючись краще розглянути невідоме місце. Несподівано він зупинив свій погляд на невисокому пагорбі. «Звичайно, там німці», – прошепотів він. Він довго вдивлявся, не відриваючи свій погляд від цієї точки, звідки, незважаючи на світанок, продовжували підніматися в небо ракети.

І справді, весь склад частини, окрім невеликого резерву, знаходився тут, розташувавшись півколом праворуч роти. Ракети, які розглядав Іван, дійсно були німецькими, але тільки піднімалися вони не з-за пагорба, а набагато далі.

У той час, коли Іван думав про майбутню атаку і поглядом вивчав навколишню місцевість, старший лейтенант Громов пояснював командирам

взводів бойові завдання. Нарада закінчилася. Старший лейтенант Громов подав знак, і командири взводів почали піднімати людей для виходу на передові лінії.

Повільно наступав осінній день. Долина, що простяглася перед ними, була вкрита калюжами. Навколо панувала надзвичайна тиша. Не було чути жодного шурхоту, навіть замовк постійний гомін польової живності. Зникли і ракети.

Іван сидів під кущем. Несподівано пролунав страшний тріск. Засвітилася вся околиця. Великі снаряди чітко виднілися на тлі дня, який тільки зароджувався. Пронизуючи повітря і описуючи півколо, вони падали в розташування німецьких частин, залишаючи за собою вогненні смуги, що пронизували небо, наче блискавки. Іван ніколи не бачив нічого подібного. І в цій колосальної сили Радянської армії молодий боєць вперше відчув силу свого народу. Радістю і гордістю за велич своєї Батьківщини наповнилося його серце.

Страшна канонада тривала близько півгодини. Несподівано вона змінилася кулеметним вогнем. Єдина дорога проходила через болота. Підкошені вогнем, фашисти покотилися вниз. Але гітлерівці марно шукали шляхи порятунку. Битва наближалася до рішучого моменту. У бій вступили сибіряки. Автоматні черги і канонада польової артилерії наближалися все ближче і ближче до місця дислокації роти Громова. Наростала і напруга бійців. Важко було зрозуміти, що відбувається навколо. Але Іван був переконаний, що завдання командира взводу він виконає.

Раптом, як йому здалося, перед ним почали рухатися кущі, і разом з автоматною стріляниною почулася незнайома мова. Іван не вірив своїм очам: просто на нього біг фашист. За ним другий, третій і відразу ціла команда ворогів. Побачивши виразно все це, Іван не відчув ні найменшого страху. Він трохи підняв кулемет і натиснув на курок, цілячись у фашистів. Фашисти заметушилися в паніці. Гуркіт пострілів змішався з криками людей. З-за кущів з'явилися кілька радянських танків. Наші стрілки кинулися вперед в багнетну атаку. А Іван, замінюючи постійно магазин, продовжував стріляти. Але цього разу не прямо вперед, а трохи лівіше, в напрямку боліт.

18

Коли Іван прийшов до тями, почав накрапати дрібний дощ. Протерши очі, він згадав до дрібниць нічний бій. Гуркіт польової кухні, що наближалася, і тупіт людських ніг завадили його думкам. Він умився прямо з казанка, привів у порядок одяг і повільно пішов уздовж поля.

Велика долина, один кінець якої упирався в болото, а інший – в витягнений ряд пагорбів, була всіяна майже на кожному кроці трупами німецьких солдатів. Довкола снували бійці трофейних команд. Вночі Іван відпочивав, але нерви були напружені. Вийшовши з так званого «мішка», який після вчорашнього бою перетворився на кладовище для німців, Іван побачив велику кількість згорілих німецьких автомобілів, гармат і різної іншої пошкодженої техніки. Вся площа навколо була порита снарядами. Іван дивився на

все це широко відкритими очима і дивувався, як за такий короткий час, за кілька годин можна знищити таку кількість зброї і техніки...

Дощ перестав, з-за хмар виглянуло сонце. Люди сушили свій одяг, лагодили чоботи. Збираючись групами, вони сміялися, розповідали різні байки. І від вчорашньої напруги нічого не залишилося. На невеликій галявині, недалеко від джерела, високий хлопець боровся з невисоким, товстим кухарем, а інші, скупчившись навколо них, сміялися. Проходячи мимо, Іван помітив, що в цьому натовпі був і капітан Корольов. Він сміявся, як і всі інші.

Та ось із штабу прибіг зв'язковий. Солдати вишикувались, і строем частини рушили в дорогу одна за одною.

19

– А, Солтис, товариш Солтис, іди сюди! – крикнув капітан Корольов через голови людей, що зібралися навколо нього. Він відкрив сумку, відклав убік стопку газет і подивився на пожовклі листи невеликої книжечки, озаглавленої «З бойового минулого російської армії».

Наблизившись до присутніх, Іван побачив тут кількох своїх друзів. Він привітався і сів біля капітана Корольова. Довгощокий солдат-комсомолец з великими світлими очима розповідав про подвиг 28 панфіловців:

... – Це було на початку зими під Москвою. Стояли тріскучі морози. В окопах було вогко, холодно. Але ніхто не сумував, ми знали, що нами керує товариш Сталін. Бій був кривавим. У цьому бою багато солдатів проявили чудеса героїзму. Але те, що я почув про 28 панфіловців, вразило нас усіх. Вони боролися проти 50-ти танків і перемогли. Солдат замовк і, опустивши голову, додав:

– Вони билися до останньої краплі крові...

Іван Солтис витягнув з рота закрутку і кинув її в траву. Він намагався уявити собі картину того бою, і незвичайну мужність тих 28 богатирів... Скільки хоробрості, любові до Батьківщини і ненависті до ворога було у цих людей! Всі замовкли і тиша тривала довго. Махорковий дим піднімався тонкими кільцями над головами людей і губився в повітрі. Капітан Корольов перегортав книжечку. Близько польової кухні чувся дзвін казанків. Іван дивився кудись у далечінь. У грудях молодого бійця серце сильно закалатало, і в усьому тілі він відчув прилив нових сил.

– Так, панфіловці були хоробрими людьми, – сказав хтось, – дуже хоробрі, – додав той самий голос. – Тільки уявіть собі 28 бійців проти 50-ти танків!..

– У нас багато героїв, – почав розповідати капітан Корольов, і всі замовкли, слухаючи уважно його слова. Не поспішаючи, розумно і дохідливо він розповів солдатам про героїчні вчинки капітана Гастело і солдата Олександра Матросова, який своїми грудьми закрити амбразуру ворожого доту і таким чином полегшив наступ наших підрозділів. – Ми йдемо на геройські

подвиги в ім'я Батьківщини під прапором Леніна. Ми пам'ятаємо і зберігаємо бойові традиції російської армії, – продовжував капітан Корольов. Бесіда про традиції російської армії, про славні героїчні справи радянських солдатів тривала досить довго, поки не пролунав сигнал, і солдати, вишикувавшись у колони, рушили далі.

Тепер Радянська армія визволяла з боями Польщу, наближаючись до кордону Німеччини. По дорозі постійно зустрічалися згорілі і розвалені міста і села. Злочинна діяльність фашистів повсюдно залишала свої сліди. Було страшно дивитися, як проїжджаюча техніка розгортала свіжі могили. Плач матерів і сиріт розривав серце, закликав солдатів до помсти. В одному з боїв німці вбили Зоріна, фронтового друга Івана. Складно описати печаль, що охопила його. Іван заплакав, і багато хто побачив, як по його щоках покотилися гарячі сльози.

Розгромивши німецькі частини в ряді битв, сибіряки одного похмурого і холодного ранку наблизилися до річки. Очікувалася дуже серйозна операція. Штаб скликав на нараду бойовий актив. Іван сидів віддалік і не зводив очей з капітана Корольова. Цей хоробрий більшовик з далекого Сибіру був тепер йому як батько. Щоранку він шукав Івана, довго розмовляв з ним. І син українського народу полюбив капітана всім серцем.

Після бесіди Іван вийшов на галявину біля берега річки. Майже цілу годину він дивився на інший берег. Там, сховавшись, розташувалися німці. Чи довго їм доведеться там відсиджуватися?..

Коли стемніло, батальйон зайняв відправні позиції. Іван першим перейшов річку. Брили піску, дрібний чагарник... Він обійшов невелику улоговинку і зупинився за каменем. У короткому бою він ще раз проявив хоробрість і мужність радянського солдата. На другий день газета частини «Сибірський стрілець» писала: «... Підрозділ отримав наказ форсувати річку. Любячи Батьківщину, ненавидячи ворога, молодий патріот Іван Солтис першим кинувся у воду. Під сильним кулеметним і гарматним вогнем він перейшов на західний берег. Вогнем свого кулемета він підтримав форсування річки його підрозділом. У цьому бою заглушив вогонь трьох ворожих кулеметів».

20

Був початок лютого 1945 року. Підрозділ сибіряків давно перейшов кордон Німеччини. Повертаючись зі спеціальної операції, Іван присів на камінь біля дороги. Нижче, трохи віддалік, його друзі розташувалися біля багаття. Вони запросили Івана до себе, але він не пішов до них.

Чорні хмари низько пливли над землею, здавалося, що вони ось-ось торкнуться верхівок дерев. Йшов рідкий сніжок. У такі дні Ваня з Петром каталися на санчатах, гралися в сніжки. Але зараз було важко, дуже важко...

Листоноша приніс Іванові листа від матері. Вона його благословляла на героїчні подвиги, просила писати частіше і обов'язково надіслати свою фотографію.

Наступного дня Іван написав матері відповідь:

«Не ображайся, матусю, що пишу рідко, немає часу. Фотографію надіслати не можу. Не турбуйся, скоро буду вдома, повернуся з перемогою, коли розтане сніг».

Увечері підрозділ отримав наказ перейти в наступ. Рота старшого лейтенанта Громова, атакуючи ворога з прилеглих позицій, дійшла до якогось містечка. Протягом усієї ночі йшли кровопролитні бої. Німці засіли в окопах поперек вулиць, у будинках, на дахах. Допоміжні загони «фолкштурм» безперервно атакували наші війська з лівого флангу.

Настав ранок. Над землею ще висів туман. Стрільба не припинялася ні на секунду. У цю ніч Іван не стулив очей. Багатьох бійців уже не було в живих, а фашисти запекло пручалися. У повітрі пахло гаром і порохом. Стрільба з гармат і кулеметів не припинялася ні на хвилину. Гармати били з двох сторін. Це тривало близько десяти годин, бій за містечко перейшов у рукопашний. Іван встигав всюди. В одному дворі він знищив трьох німців. Четвертого, що сховався в кутку за дверима, він схопив за груди. Але і німець виявився міцним. Прикладом автомата він з силою вдарив Івана в груди і повалив на землю. Німець вже був готовий добити Івана, але тут поспішив на допомогу лейтенант Панов. Іван вистрибнув через вікно на вулицю і, обігнувши ближній квартал, бігом вискочив на широку вулицю містечка. Два взводи стрільців на чолі зі старшим лейтенантом Громовим атакували кам'яну будівлю. У ній влаштувалися німці і через амбразуру, пробиту в стіні, вели кулеметний вогонь. П'ять бійців, бойових товаришів Івана, лежали вже в калюжі крові під стінами цього будинку. Деякий час Іван постояв за рогом, нібито вирішуючи щось. Потім зробив кілька кроків уздовж стіни, дивлячись на амбразуру.

– Гей, хлопче, куди попрямував? Будь уважний, з-під шапки у тебе ллється кров, – спробував зупинити Івана лейтенант Панов.

Але Іван не розчув останніх слів лейтенанта. Раптом перед взводом то там, то тут починає спалахувати полум'я. Тисячі вогнів і вибухів оглушили всіх. У повітря полетіли камені і земля. З-за рогу будинку з'явився великий загін німців.

Іван побіг у той бік, де зосередилися німці. Близько двадцяти фашистів вже були готові розправитися з нашими бійцями. Прикладом Іван повалив одного німця, в іншого вибив з рук гвинтівку. Потім став пробиватися до своїх. Він бачив, як у кількох кроках від нього лейтенант Панов та інші бійці намагаються надати допомогу нашим. По закривавленому лицю героя котилися краплі крові, змішуючись з потім. Але він не думав зараз про це. Перед його очима були тільки кляті вороги. Іван знищував їх одного за іншим. Майже всі німці були перебиті. А ті, що знаходилися в будівлі, ще трималися. З амбразури

продовжував наполегливо і безперервно строчити кулемет. Перекриваючи вогнем всю вулицю. Один солдат, змахнувши руками, повалився на землю. Кілька людей з криками побігли уздовж вулиці. Але хто вони були – німці чи наші?

Іван зосереджено пробирався уздовж стіни, але очі його були спрямовані тільки на амбразуру. Він кілька разів спіткнувся об якесь каміння. Деякий час постояв на місці, нахилившись трохи вперед і не відриваючи очей від фашистського лігва.

Ще мить – і Івана пронизала думка. Зараз він був спокійний як ніколи. Все стало ясным: сіре лютневе небо, його бойові товариші, що засіли в засідці, блискучі дула автоматів. Перед очима промайнула долина Дністра, рідні пагорби, колгоспний сарай, мама, дорога його мама...

Іван кинувся вперед і закрив своїми грудьми ворожу амбразуру...

Наші війська продовжували наступ...

Іван Солтис загинув смертю хоробрих 11 лютого 1945 в боротьбі за свободу, честь і незалежність нашої святої Батьківщини. В урочистому мовчанні бійці опустили тіло в землю. В холодному зимовому небі пролунав прощальний залп друзів-однополчан.

Іван Солтис похований в невеликому містечку Луізенталь у Верхній Сілезії.

Над селом Кузьмин чисте ясне небо. Сьогодні вихідний день. У дворі Сидора Солтиса зібралися люди. Прийшов секретар райкому партії Микола Гапонов, голова райвиконкому Олексій Гудков. Присутні й голова колгоспу Балинський, комсомольці, сусіди.

– Іван був ще хлопчиськом, коли вступив до комсомолу, – розповідає його мати Февронія Григорівна. – Комсомол був для нього другою сім'єю. Він його виховав.

Сидить вона під старою вишнею, склавши на грудях натруджені руки. Обличчя її світиться добротою. Люди мовчки слухають її спогади про сина, який став гордістю нашого народу. У голосі матері також звучить гордість. Схиливши голову, вона замислюється.

Про що думає ця жінка, яка виростила такого хороброго орла? Може, вона згадала той момент, коли він вперше вимовив слово «мама». А може, вона уявляє його дорослим, відважним, сильним, наче дуби, що на березі Дністра. Хто вгадає таємницю материнських дум? Щогодини на колгоспному господарстві лунає дзвін. По вулиці рухаються колгоспники, підводи, машини. Тітка Февронія дивиться у далечінь. Дністер плавно котить свої води до Чорного моря. Проглядається вся широка долина до Вертюжан. По лівому схилу пагорба розкинувся ліс. Кожен день сходить сонце і освітлює своїми золотими променями рідну землю, яку любив, за яку боровся, за яку поліг героїською смертю він - комсомолец Іван Солтис...

Брат, ми ніколи тебе не забудемо!

Шановний Сидір Артемович!

Надсилаю вам грамоту Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння звання Героя Радянського Союзу Вашому синові. Зберігайте її як пам'ять про Вашого сина-героя, вчинок якого ніколи не буде забутий нашим народом.

М. Шверник
Москва, Кремль
4 лютого 1947
(Переклад Л. Панаїди)

ЗМІСТ

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ	3
Місяць на небі, зіроньки сяють.....	3
Цвіте терен, цвіте терен.....	3
Сонце низенько.....	4
НАРОДНІ БАЛАДИ	5
Ой летіла стріла.....	5

ЛІТЕРАТУРА XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА	6
Всякому місту – звичай і права	6
Бджола та шершень	7
Афоризми	8
ІВАН ПЕТРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	9
Енеїда.....	10
Наталка полтавка.....	26
ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО	44
Маруся	44

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС 40-60 РОКІВ XIX СТ.

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО	66
Причинна.....	67
Катерина	71
Наймичка.....	85
І мертвим, і живим, і ненарожденним.....	96
Мені однаково, чи буду	102
Не тополю високою.....	103
І широкою долину	103
Зацвіла в долині.....	104
МАРКО ВОВЧОК	105
Інститутка.....	106

ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

ВОЛОДИМИР ПОЯТА	127
Моя колиска	127
Балада про ізвор	128
ГАЛИНА ВАСЮТИНСЬКА	135
Ненько рідна	135
Чекання.....	135
Охорона	136
ОЛЕНА ГЕШКО	137
Білі хризантеми.....	137
Осінні крила.....	137
Матуся долю вишивкою пише	138
АНАСТАСІЯ СПОРИШ	139
Мамине серце	139
Мова, що дала нам мати.....	139
Як добре, коли є ще мама	140
СВІТЛАНА МАЗЄРІНА	141
Старий і стара	141
ЯКІВ КУТКОВЕЦЬКИЙ	144
Іон Солтис	144

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
9 клас

Хрестоматія

для організацій загальної освіти з російською мовою навчання

Укладачи:

Тетяна Григорівна **Черненко**, Ірина Олександрівна **Бронич**.

Редактор *Т. Г. Черненко*